
Stara Gradiška u 18. stoljeću

Josip Kljajić

Hrvatski institut za povijest – podružnica Slavonija, Srijem i Baranja

Izvorni znanstveni rad
UDK – 711.435(497.5 S. Gradiška)(091)"18"
725.96(497.5 S. Gradiška)(091)"18"

25. 4. 2003.

U radu se analizira fortifikacijski i urbanistički razvoj slavonsko-posavskog naselja Stare Gradiške u 18. stoljeću. Istraživanje je utemeljeno na analizi inženjerskih planova i kartografskog materijala te interpretaciji pisane arhivske građe i literature.

1. Povijesno-topografski podaci o Staroj Gradiskoj

Stara Gradiška je mjesto u zapadnoj Slavoniji. Nalazi se 16 km jugozapadno od Nove Gradiške. Od Zagreba je udaljena oko 110 kilometara. S autoceste Zagreb—Lipovac za Staru se Gradišku kod Okučana odvaja regionalna cesta i vodi desetak kilometara prema Savi i graničnom prijelazu sa susjednom Bosanskom Gradiskom u Bosni i Hercegovini. U posljednjih dvjestotinjak godina objekti nekadašnje vojne utvrde u Staroj Gradiskoj služili su uglavnom kao zatvor, a u ratovima kao koncentracijski logori. Nakon oslobođenja u Domovinskom ratu 1995. (u vojno-redarstvenoj akciji "Bljesak") u Staroj je Gra-

diski utemeljena općinska uprava i započela građevinska i demografska obnova naselja. Danas je Stara Gradiška općinsko mjesto u Brodsko-posavskoj županiji i tranzitni prijelaz prema susjednoj Bosni i Hercegovini.

Širi prostor oko Bosanske i Stare (Slavonske) Gradiške bio je naseljen od prapovijesti do antike. U antičkom je razdoblju Stara Gradiška sa svojim korespondentnim naseljem na bosanskoj strani (antičkim Servitijem—Berbirom—Bosanskom Gradiskom) bila je važno prometno i stratezijsko mjesto koje je povezivalo zapadnu Slavoniju i zapadnu Bosnu. Mnogi prirodni putovi s istoka prolazili su kroz Bosnu, a veći broj njih vodio je na više mjesta preko Save u Slavoniju. Ti su se prijelazi

tijekom povijesti intenzivno upotrebljavali, što je u Slavonskom i Bosanskom Posavlju dovelo do stvaranja čitavog niza dvojnih (korespondentnih) naselja: Gradiške, Broda, Rače, Dubočca, Kobaša, Šamca i dr. Plovna rijeka i prohodna dolina prometno su vrlo aktivno povezivali ovo područje s drugim dijelovima Panonske nizine, zapadnom i srednjom Europom te Balkanskim poluotokom.

Područje oko Gradiške sa slavonske strane omeđeno je sjevernim obroncima planine Psunj, a s bosanske strane obroncima planina Motajice, Kozare i Prosare. Oko Save i njezinih pritoka (bogatih ribom) zemlja je plodna i pogodna za poljoprivredu. Slikovitost prostora dopunjuju šumski kompleksi, koji su stanovništvu služili za lov različite divljači i uzgoj stoke. Drvena masa upotrebljavala se za gradnju kuća, gospodarskih objekata, čamaca i drugih plovila.

Tijekom srednjovjekovlja gradiško je naselje postojalo na obje strane Save, a između jednog i drugog naselja postojao je prijelaz, odnosno riječni brod. U predosmanlijskim izvorima Gradiška je prvi put spomenuta u darovnici ugarske kraljice iz 1295. godine pod imenom Donja Gradiška (mađar. Alsogradisca), luka i prijelaz prema Vrbasu.¹ Slobodnim kraljevskim gradom Gradiška je proglašena 1330. Tu su povlasticu građani morali nečim zaslužiti, a oni srednjovjekovni gradovi koji su stekli takav privilegij bili su iznimno korisni za državu. U drugoj plovici 15. st. gradiški prijelaz preko Save bio je od velike stratezijske važnosti. Kod Gradiške se najčešće prelazilo iz Slavonije do ugroženog Jajca (Jajačka banovina u vrijeme kralja Matijaša Korvina), pa je s tim u vezi Gradiška spomenuta više puta 1463., 1465., 1480. i 1525.²

Koristeći se prednostima svoga zemljopisnog položaja na rubovima panonske i dinarske zone i zahvaljujući dobrim prometnim vezama u smjeru sjever—jug, istok—zapad, Gradiška se od malog obrtničkog i ribarsko-poljoprivrednog naselja razvila u značajno lučko i trgovačko središte. S obzirom na način života i socijalni sastav stanovništva bila je tradicionalno agrarno, trgovačko, obrtničko i lovno-ribolovno naselje.

Osim društvenih i prometnih pogodnosti razvoju Stare/Slavonske i Bosanske Gradiške pridonijeli su i prirodno-geografski čimbenici. Rijeka Sava je svojim obližnjim pritocima (Malim i Velikim Strugom, Crncem, Vrbasom, Vrbaškom, Jablanicom i dr.) stvarala rukavce i odvojkve s mnogo močvara, otoka i ocjeditih greda. Raspored riječne mreže i konfiguracija takva terena pogodovali su smještaju i razvoju gradiškog naselja. Vodena mreža Save i njezinih pritoka tijekom povijesti bitno je utjecala na morfogenezu Gradiške i njezino pretvaranje u glavnu stratezijsku točku na ovom području.

U razdoblju velike osmanlijske ofenzive u tridesetim i četrdesetim godinama 16. stoljeća prijelazi preko Save imali su iznimno stratezijsko značenje. Preko njih Osmanlije su kretali

u ratne pohode po Srijemu i Slavoniji. Osmanlije su Gradišku zauzeli 1536. i od tada su u njoj najčešće skupljali vojsku za pohode po zapadnoj Slavoniji.³ U prometnoj mreži zapadnog dijela Osmanlijskog Carstva Gradiška se ubrzo afirmirala kao važno naselje, pa su ga Osmanlije nastavili razvijati (u skladu s orijentalnim tipom arhitekture) s obje strane rijeke Save.

Nakon oslobođenja Slavonije od osmanlijske vlasti 1691. pa sve do 1745. i do konačnog odvajanja vojnog od civilnog teritorija, na gradiškom je području, kao i posvuda u Slavonskom Posavlju, funkcionirala mješovita vojno-komorska uprava. Ustrojem krajiških pukovnija na krajiškom i županija na civilnom području Slavonije i Srijema došlo je sredinom 18. st. do jasnijeg razgraničenja teritorija i jurisdikcija.

Na temelju mirovnog sporazuma u Srijemskim Karlovcima 1699. razdijeljen je novom graničnom crtom bosanski od slavonskog dijela Gradiške. Iako je u 18. stoljeću (od 1716.—1739.) i bosanski dio neko vrijeme bio pod vlašću Habsburške Monarhije, ipak su se ta dva naselja objektivno razdvojila i više nikad nisu činila jednu cjelinu.⁴ U dokumentima toga razdoblja i na zemljopisnim kartama naselje na slavonskoj strani označeno je kao *Gradiscia*, a ono na desnoj (bosanskoj) kao *Gradiscia Turcicum* (Turska Gradiška). Poslije osnivanja Nove Gradiške 1748. (dvadesetak kilometara sjeveroistočno) za naselje na savskoj obali upotrebljava se naziv Stara Gradiška, dok su naselje na bosanskoj strani Osmanlije, po novoj tvrđavi, nazvali Berbir. Taj naziv zadržan je u upotrebi do 1882., kada je Berbir službeno postao Bosanska Gradiška.

Nakon oslobođenja Slavonije 1691. i uspostavljanja Vojne krajine u Slavonskom Posavlju rijeka Sava imala je funkciju političke granice između dvije velesile (Habsburške Monarhije i Osmanlijskog Carstva), pa je zbog toga bila dobro fortifikacijski osigurana (čardacima i tvrđavama). Tijekom 18. st. Osmanlije nisu napadali Staru Gradišku, ali su zato iz nje Habsburgovci više puta (1716.—1718; 1737.—1739. i 1788.—

¹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VII*, ed. JAZU, Zagreb 1904. – 1990., str. 214–215.

² V. Bedenko, "Urbanistička prošlost Stare Gradiške", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 2–3*, Zagreb 1976./77., str. 109; T. Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin 1974., str. 55.

³ I. Mažuran, "Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća." *Zbornik radova Petog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje 1*, Osijek 1991., str. 98.

⁴ D. Pavlović, "Požarevački mir", *Letopis Matice Srpske 207*, Novi Sad 1901.; G. Bodenstein, "Povijest naselja u Posavini god. 1718.–1719." *Glasnik zemaljskog muzeja u BiH XIX*, Sarajevo 1907., I 155–190; II 359–389; III 575–618; *Glasnik zemaljskog muzeja u BiH XX*, Sarajevo 1908., IV 95–112 te *Glasnik zemaljskog muzeja u BiH XXIV*, Sarajevo 1912., V 555–582; M. Kruhek, "Granice Hrvatskog Kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima (od mira na Žitvi 1606. do mira u Svištovu 1791.)", *Povijesni prilozi 10*, Zagreb 1991.; M. Kruhek i A. Pavlović, "Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i

1790.) poduzimali napade na susjednu, osmanlijsku Bosnu.

U terezijanskom razdoblju od 1740. do 1780. obavljena je modernizacija i reforma svih društvenih struktura Habsburške Monarhije. Tijekom 18. stoljeća Staru su Gradišku kao, i druga mjesta u Slavonsko-srijemskom Posavlju (Brod, Rača, Mitrovicu, Zemun i dr.) naprosto zasuli novi građevinski utjecaji potpuno strani tim krajevima. Stara je Gradiška u terezijanskom razdoblju, zahvaljujući temeljitoj graditeljskoj rekonstrukciji tvrđavskog naselja, dobila brojne nove urbanističke elemente: zidane i drvene objekte, gradski magistrat, uličnu mrežu, novi gradski trg, nove crkve (katoličku i pravoslavnu), franjevački samostan te novi fortifikacijski pojas s petorim vratima. Budući da su masivni tvrđavski bedemi građeni prema novim mjerilima, njihova je trasa zasijecala u dotadašnje tkivo grada, zbog čega su rušene civilne kuće i drugi objekti. Barokna građevinska shema u cijelosti je izmijenila dotadašnje graditeljsko naslijeđe novim gabaritnim odnosima.

Uporedo s građevinskim razvojem tekao je i proces preobrazbe društvene strukture u Vojnoj krajini i njezinim većim naseljima. Vojnu se krajinu nastojalo osloboditi stege prirodnog gospodarstva te prijeći na novčano gospodarstvo, ali okolnosti za provođenje takva sustava mjera nisu bile naročito povoljne. Vojna se krajina sporo oporavljala od posljedica rata, koji je završio porazom i zaključenjem Beogradskog mira 1739. Poljoprivredna proizvodnja bila je na vrlo niskoj razini, obrtničke i trgovačke djelatnosti bile su gotovo zamrle, a infrastruktura i trgovišta bili su skromni. Dakako, to je ometalo cirkulaciju ionako malo novca. Iako je stabilizirano krajiško agrarno gospodarstvo bilo produktivnije, ono nije u potpunosti kompenziralo smanjene prihode od stočarenja i osobito ranije ključne i važne prihode od ratnog plijena. Gospodarstveni stručnjaci pokušali su agrarnom krajiškom društvu pomoći neagrarnim stimulansom, tj. jačanjem trgovine. Četrdesetih godina 18. stoljeća postupno se ustrojava glavna trgo-

vačko-prometna magistrala u dolini rijeke Save, pa je kombinirani vođeno-kopneni transportni sustav na taj način postao najvažnija dopunska gospodarska osnova egzistencije vojno-krajiškog stanovništva u tom području. Mjesta s dominantno vojno-strategijskim funkcijama: Brod, Stara Gradiška, Rača, Osijek, Petrovaradin, Zemun, Mitrovica, Karlovac, Sisak i dr., preuzimaju i važne trgovačko-prometne funkcije.

Rješavanje gospodarskog statusa Krajine kao autarkične cjeline u skladu s novim ustrojem iziskivalo je primjenu suvremenih gospodarskih teorija utemeljenih na kameralističkim dostignućima. Pod utjecajem kameralističkog učenja Vojna je krajina poslužila kao podloga za izvođenje tog neuobičajenog gospodarskog eksperimenta. Eksperiment se odnosio na osnivanje krajiških vojnih komuniteta (krajiških naselja-gradova).

Kameralistička je teorija zastupala tezu da su gradovi jezgre tržišnog gospodarstva, cirkulacije i akumulacije novca. Kao gospodarska središta Vojni komuniteti su trebali pomoći rješavanju gospodarske krize koncentracije, stimulacijom i razvitkom obrta i trgovine. Osnovni smisao postojanja vojnih komuniteta bio je prema Regulativu iz 1787.: "Da stalež trgovaca i obrtnika otkupi, i preradi zemaljske proizvode. Time bi mjesnom i okolnom stanovništvu bila omogućena prodaja njihovih gospodarskih proizvoda te kupovina onih potrepština koje nisu izrađivane na selu. Kada se vojni komuniteti gledaju s tog stajališta, oni bi se trebali sastojati od trgovaca i obrtnika, te su stoga samo takve osobe bile pogodne za naseljavanje."⁵ Vojni komuniteti su trebali usklađivati vojne i poljoprivredne potrebe krajiškog stanovništva. Komuniteti su bili najcjelovitije idejno rješenje za problem krajiške likvidnosti i jedino rješenje koje se nije kosilo sa zaključkom da Vojna krajina mora biti zatvorena i izolirana ratna provincija.

Na temelju Engelshofenove uredbе Staroj Gradiški priznat je status Vojnog komuniteta 1753., a mjesnom su građanstvu propisana točno određena vojna prava, obveze, društveno uređenje.⁶ Na taj način dobila je određenu samoupravu i mogućnost razvoja, ali položaj na granici, stav vojnih vlasti i gospodarski potencijali stanovništva nisu činili tu mogućnost realnom. Neki vojni komuniteti uspjeli su se gospodarski razviti, ali Stara Gradiška nije imala tu sreću.⁷

Zapovjednik gradiške tvrđave ili pukovnije nije imao nadležnost nad građanima vojnih komuniteta, osim u slučajevima kad su to nalagali sigurnosni razlozi. Građani su bili oslobođeni vojne službe (osim ako i sami nisu bili ugroženi) te novčanih i prirodnih davanja pukovniji. Građanin je mogao posjedovati zemlju i voditi neki obrt samo u domicilnom komunitetu. Svakom osmanlijskom državljaninu koji nije imao uredno prijavljen boravak, bilo je zabranjeno posjedovanje zemljišta i vođenje obrta. To se nije odnosilo na sajamsko trgo-

Požarevačkog (1718) mira", *Croatia Christiana periodica* 15, Zagreb 1991.; Bodenstein, "Povijest naselja I, 161–162. U Bosanskoj Gradiški zemlju je obrađivalo 45 obitelji, a čak je 189 krajiških obitelji iz Stare Gradiške prelazilo tamo obrađivati svoje posjede.

⁵ A. Buczynski, "Nova Gradiška u vrtlogu krajiške reorganizacije", *Zbornik Nova Gradiška*, Nova Gradiška 1998., str. 56.

⁶ A. Buczynski, "Nova Gradiška", str. 56.

⁷ Vaniček, *Spezialgeschichte II*, 296; Engel, "Opis Kraljevine Slavonije", knj. XX, sv. I, str. 186–187. U vrijeme postojanja Vojnog komuniteta sastojala se od pet povezanih naselja: starogradiškog tvrđavskog naselja, Gornje i Donje Varoši, te sela Gorice i Malog Struga. Magistrat se sastojao od 1 suca, 3 člana i 1 sindika. Godine 1785. od 224 obitelji starogradiškog vojnog komuniteta njih 171 bavila se ribolovom i stočarstvom, 43 trgovinom i obrtom te 10 drugim zanimanjima. Godišnji prihod komuniteta iznosio je 1780. 2.376 for., a 1785. 2.323 for.

vanje osmanlijskom robom tijekom godine, kada su svi trgovci mogli trgovati bez plaćanja sajmovine. Vojna vlast je plijenila robu loše kvalitete i globila trgovce. Nijednom građaninu nije bilo dopušteno stalno napuštanje komuniteta, a kad je odlazio na put, morao je od gradskog magistrata ishoditi odgovarajuće putne isprave.

Stvaranje stručnoga obrtničkoga kadra i izdavanje cehovskih privilegija odvijalo se istovremeno sa stvaranjem vojnih komuniteta. Napredak i povećanje vojnih komuniteta ometala je vojna sila, napose ponašanje pukovnijskih zapovjednika. Obrtnička i trgovačka djelatnost uspijevale su u Staroj Gradiški usprkos brojnim propisima i neumornom vojnom nadzirateljstvu, koje je ometalo promet njihove robe. Obrtnici i trgovci svoje su financijske položaje ojačali dopuštenim i legitimno dobivenim pravima.

	Ukupno 1780.	Ukupno 1785.
Stanovnika	1367	1490
Katolika	918	1058
Pravoslavni	458	432
Obitelji	203	224
Kuća	-	208

Tablica 1.

Vojni komunitet Stara Gradiška popis 1780 i 1785.

Izvor: Vaniček, *Spezialgeschichte II*, 296; Engel, "Opis Kraljevine Slavonije", str. 187.

U razdoblju od pet godina u Staroj je Gradiški nezatno porastao broj stanovnika (123) i broj obitelji (21). Broj katolika se povećao, a pravoslavni smanjio. Magistrat se sastojao od 1 suca, 3 člana i 1 sindika.

Kantonalizacija Vojne krajine 1787., osim što je promijenila njezino ustrojstvo, aktualizirala je pitanje svrhe i samog opstanka vojnih komuniteta. U Krajini se već odavno najveća važnost pripisivala poljoprivredi kao glavnom osloncu za ostvarivanje njezine autarkičnosti. Fiziokratska je teorija onim vojnim dužnosnicima koji su se protivili posebnom statusu vojnih komuniteta pružala mogućnost da svoje protivljenje trgovačkoj i obrtničkoj djelatnosti potkrijepe znanstveno utemeljenim dokazima.⁸ Sad su još konkretnije mogli kritizirati vojne komunitete, koji očito nisu odgovarali merkantilističkoj namjeni, a prema novom sustavu političke ekonomije ni općim gospodarskim načelima.

Nema sumnje da većina komunitetskih gradova doista nije funkcionirala kako je bilo predviđeno, ali su tome uglavnom

bile krive lokalne vojne vlasti. One su se od početka trudile da što više smanje građansku samostalnost, sprečavajući slobodan razvitak obrtničke i trgovačke djelatnosti. Uloga komuniteta kao nadglednog središta tržišnih djelatnosti za stimulaciju novčanog prometa, bez obzira na grijehe diskreditiranog merkantilizma, ipak nije bila osporena. Kantonski je sustav, kao svaka prijašnja reorganizacija, također tražio odgovarajuće financiranje. Težnja da se ostvari novčano gospodarstvo autarkične Vojne krajine time je ponovo potaknuta. Vojni komuniteti možda nisu bili najbolje rješenje, no u postojećim su okolnostima bili jedini izlaz.

Od svih komunitetskih magistrata bilo je zatraženo da do kraja travnja 1787. dostave Slavonskom generalatu potpuni inventar svih gradskih zgrada, policije, komunitetski arhiv, a i namirenja svih blagajni, napose zaostalih godišnjih proračuna, te priručnike i dnevnike računskih zapisnika. Vojne su vlasti željele na temelju potpunog uvida ocijeniti financijske mogućnosti svih komuniteta kako bi na temelju toga odlučili koje će komunitete zbog nerentabilnosti ukinuti. Izbor rentabilnih, povlaštenih krajičkih gradova i ukinuće ostalih prepušten je nadzorniku komuniteta Thaddäusu Österreicheru.

Na njegov prijedlog najviša je vojna vlast početkom travnja 1787. odredila pripojenje "slabijih vojnih općina" Stare Gradiške, Nove Gradiške, Broda, Vinkovaca, Mitrovice i Bele Crkve pukovnijama, a za tri preostala komuniteta, Zemun, Karlovce i Petrovaradin, trebalo je odrediti nove propise i postaviti nove uprave.⁹ Od svih pukovnija Slavonske vojne krajine bez svog komuniteta ostala je jedino Gradiška pukovnija, a Petrovaradinska je pukovnija zadržala komunitete Petrovaradin,

⁸ Buczynski, "Nova Gradiška", str. 60.

⁹ Buczynski, "Nova Gradiška", str. 61.

¹⁰ J. Kljajić, "Stara Gradiška – grad mrtvih, 'mrtav grad'", *Histria Antiqua* 8, Pula 2002. U radu se izvješćuje o stupnju arheološke i historiografske istraženosti Stare Gradiške koja je još od antičkog razdoblja sa svojim korespondentnim naseljem na bosanskoj strani (antičkim Servitiumom) predstavljala važno prometno i strateško središte zapadne Slavoniju i zapadne Bosne. U posljednjih dvjestotinjak godina uže je područje Stare Gradiške zbog specifične namjene njezine arhitektonske baštine (zatvor) ostalo arheološki neistraženo. S obzirom na oskudna arheološka i historiografska istraživanja starogradiško područje predstavljeno je u širokom vremenskom rasponu od prethistorije, antike, srednjovjekovlja, pa sve do osmanlijskog i habsburškog razdoblja. U ovom je radu pažnja posvećena ne samo gradiškim grobljima, "svijetu mrtvih", već i procesu odumiranja arhitektonske baštine u tom zapadnoslavonskom naselju.

¹¹ Putopisi iz tog vremena koji sadrže obavijesti o Staroj Gradiški: F. S. Engel, "Opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema", *Zbornik Matice srpske za književnost*, knj. 20, sv. II, Novi Sad 1972., str. 346–350; S. Jović, "Etnografska slika Slavonske vojne granice", *Zbornik Matice srpske za književnost*, knj. 9–10, Novi Sad 1961.–62., str. 126–128; F. W. Taube, "Opis Slavonije i Srema", *Zbornik Matice srpske za književnost*, knj. 4–5, Novi Sad 1956.–57., str. 228–229.

¹² Prve vijesti o gradiškoj tvrđavi u 19. st. potječu od Luke Ilića-Oriovčanina, "Stara Gradiška", *Neven* 30, Zagreb 1853.; *Lovorike gradiškog narodnog*

Zemun i Karlovce, dok je Brodska pukovnija nakon duljeg prekida ipak ponovo uspjela dobiti svoj komunitet Brod.

Nakon što je vojna uprava u Staroj Gradiški krajem osamdesetih godina 18. st. bespovratno raselila stanovništvo, došlo je do razbijanja urbanih funkcija naselja i samog naselja. Administrativnim mjerama habsburške su vojne vlasti jednostavno uklonile civile i njihove objekte iz starogradiškog fortifikacijskog sustava. Stanovništvo je raseljeno po okolnim selima, naselje i objekti u njemu su srušeni, a fortifikacija je ostavljena samo vojsci. Bila je to u socijalnom i urbanom pogledu katastrofa za Staru Gradišku, od koje se više nije oporavila.

Ukidanjem gradskih funkcija i iseljavanjem građana Gradiška je pretvorena u vojarnu okruženu tvrđavskim bedemima, a krajem 18. st. i u vojni zatvor. U 20. stoljeću nedemokratski režim Stara je Gradiška služila kao zatvor i logor za civile — političke neistomišljenike i druge kategorije okrivljenika. Tijekom 19., a pogotovo u 20. stoljeću (1920.—1950., 1991.—1995.), cjelokupan je graditeljski i arhitektonski napor kojim je Stara Gradiška pretvorena u urbani i fortifikacijski organizam, poništen pregradnjom te sustavnim rušenjem vojnih, civilnih i sakralnih objekata.¹⁰

2. Stupanj istraženosti starogradiškog tvrđavskog naselja

Prve podatke o Staroj Gradiški zabilježili su u 18. st. putopisci.¹¹ Najčešće su opisivali fortifikaciju, jakost njezinih bedema i osnovne topografske detalje, dok su strukturu posade,

naoružanja i imena zapovjednog osoblja bilježili vrlo rijetko. U 19. st. pojavljuju se zapisi mjesnih kroničara.¹² Lokalna predača i vidljivi materijalni ostaci tvrđava bili su uz površne i ograničene arhivske preglede krajnji doseg njihove spoznaje. Podatke su prikupljali uglavnom iz župnih matrica te pukovnijskih arhiva i arhiva gradskih magistrata. Po sličnom obrascu radili su i crkveni kroničari.¹³ Na temelju tih obavijesti sastavljene su i prve enciklopedijske jedinice o Staroj Gradiški.¹⁴

Tijekom 20. st. o starogradiškom se tvrđavskom naselju nije previše pisalo. Nepoznavanje i neistraženost arhivske građe, ali i strah od reakcije nedemokratskih vlasti prouzročili su postupno padanje u zaborav starogradiškog naselja. Naime, ono je već od kraja 18. stoljeća funkcioniralo najprije kao vojni, a od kraja 19. st. kao civilni zatvor. Tijekom Drugoga svjetskog rata (1941.—1945.) ustaške, a u Domovinskom ratu (1991.—1995.) srpske okupacijske vlasti smjestile su u njezine bedeme koncentracijske logore. Drzave su se smjenjivale jedna za drugom, ali je svaka preuzimala zatvor ili logor kao osnovnu funkciju gradiške fortifikacije.

O gradiškom se tvrđavskom naselju kao arhitektonskoj cjelini nije u stručnoj javnosti dugo vremena ništa određenije znalo. Urbanističku prošlost Stare Gradiške prvi je temeljitije istraživao Vladimir Bedenko.¹⁵ Na osnovi raspoložive tehničke dokumentacije (tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture) i dostupne literature napisao je članak o urbanističkim izmjenama u gradiškom naselju tijekom 18. st., ali nije ulazio u problematiku nastanka i oblikovanja tvrđavskog (fortifikacijskog) sustava i Vojnog komuniteta.

Nedugo iza toga novogradiški je Muzej organizirao 1986. izložbu o Staroj Gradiški. U sklopu izložbe objavljen je pregledan i informativan katalog posvećen razvoju naselja i tvrđave u Staroj Gradiški.¹⁶

Povijest Gradiške istraživao je i Husref Hadžialagić.¹⁷ Iza naslova "Gradiška u prošlosti" krije se, zapravo, zanimljivo opisan pregled povijesti oba korespondentna naselja Bosanske (na desnoj obali Save) i Stare Gradiške (na lijevoj strani). U svoj rad Hadžialagić je uklopio i neke putopisne tekstove koji su tematski posvećeni Bosanskoj i Staroj Gradiški.¹⁸ Taj je rad korektno napisan na temelju dostupne literature i arhivskog materijala (djelomično i onoga koji je posjedovala zatvorska uprava u KPD Stara Gradiška), a autor nam je predočio i neke nepoznate činjenice (npr. o preseljenju turbeta proroka Gajbije iz Stare u Bosansku Gradišku 1954.).

Prošlošću Stare Gradiške bavio se i Vjekoslav Žugaj.¹⁹ Godine 1997. objavio je rad koji sadrži skraćeni pregled starogradiške povijesti, ali je težište stavio na prikaz patnji zatočenika u gradiškim zatvorima i logorima, ratna razaranja na tvrđavskoga kompleksa, sakralne i civilne objekte u njegovoj okolici te na stradanja mjestana Stare Gradiške tijekom Dru-

graničarskog puka br. 8, Zagreb 1874.

¹¹ Isječak iz starogradiške franjevačke kronike ("Liber memorabilium parochiae Vetero-Gradiščanae") s latinskog je preveo Mirko Orašević. Presliku tog prijevoda kronike dobio je od Husrefa Hadžialagića bivšeg djelatnika KPD-oma Stara Gradiška. V. Žugaj, *Stara Gradiška*, Zagreb 1997., str. 93.

¹² J. Modestin, "Gradiška", *Narodna enciklopedija* IV, Zagreb 1929., str. 451; V. Blašković, "Stara Gradiška", *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971., str. 127; A. Horvat, "Stara Gradiška", *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 4, Zagreb 1966., str. 306; A. Horvat, "Stara Gradiška", *Enciklopedija hrvatske umjetnosti* 2, Zagreb 1997., str. 269;

¹³ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 109–114.

¹⁴ Katalog je priredio i napisao V. Žugaj, *Gradiška na Savi*, Nova Gradiška 1986.

¹⁵ H. Hadžialagić, *Gradiška u prošlosti*, Delnice 1995. Budući da je autor službovao u Staroj Gradiški, imao je uvid u razne povijesne izvore, te stare slike i crteže što govore o povijesti naselja i tvrđave Stara i Bosanska Gradiška. U knjizi je objavio obaju naselja i nekoliko do sada nepoznatih fotografija.

¹⁶ To su bili: Evlija Čelebija, Franc Stefan Engel, Luka Ilić-Oriovčanin, Ivan Kukuljević Sakcinski, Mihovil Pavlinović, Eugen Kumičić, Đuro Pilar, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Ibrahim Fevzi Alagić, Antun Barac i Camil Sijarić.

¹⁷ V. Žugaj, *Stara Gradiška*, Zagreb 1997. Knjiga je opremljena većim brojem ilustracija i fotografija.

gog svjetskog i Domovinskog rata. O Gradiški je usputno pisalo još nekoliko autora.²⁰

U Državnoj upravi za zaštitu kulturne baštine u Zagrebu postoji najviše dokumentacijskog materijala o slavonsko-posavskim baroknim tvrđavama. Službenici i vanjski suradnici te institucije prikupili su raznovrsno arhivsko gradivo o spomenicima kulture u domaćim i inozemnim arhivima. Dvije suradnice Zavoda za zaštitu spomenika kulture tijekom sedamdesetih godina (Mira Ilijanić i Marija Mirković) posebnu pažnju usmjerile su zbirkama karata i arhivskim fondovima Ratnog arhiva u Beču.²¹

Ta je obilna tehnička dokumentacija dobro došla kao pomoćno sredstvo, ali nije pružala i sve odgovore. Zbog tehničke složenosti istraživanja morao sam više puta konzultirati i originalnu arhivsku građu Ratnog arhiva u Beču. Ponajviše gradivo iz kartografske zbirke: inženjerske planove, topografsko-strategijska izvješća i gradivo o graditeljskim poslovima. Pregledao sam protokole tvrđavskih zapovjedništava te planove u Hrvatskom državnom arhivu u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.²² Radi se o nacrtima, perspektivama i tlocrtima iz raznih razdoblja i različitih razina vjerodostojnosti i preciznosti.

Legende na planovima sadrže iscrpne podatke o građevinskoj povijesti: podizanju bedema, fortifikacijskih objekata, kopanju grabišta i oblikovanju glasije; o radovima na vanjskom tvrđavskom pojasu (palisadiranju, obzidavanju i oblaganju zemljom, opekam ili kamenom); o izgradnji unutarnjih fortifikacijskih objekata ali i izvan utvrđenog pojasa. Podaci o građevinskoj povijesti prikazani su u: a) projektnim, izvedbenim, situacijskim i izvještajnim planovima u boji (tlocrti i profili); b) popratnim legendama tih planova; c) popratnim izvješćima o radovima, koja su podnosili zapovjednici tvrđave ili glavni inženjeri. Legende i razmjeri (u klaftrima) nalaze se na većini planova, pa se s lakoćom uočavaju veličina i podrijetlo svih prikazanih objekata.

Nažalost, struktura ostale arhivske građe koja "oslikava život i suživot" gradiške tvrđave i njezina okruženja nije tako kvalitetna, niti je u odgovarajućoj mjeri sačuvana. Ipak, da bismo i tu stranu "osvijetlili", pregledali smo komparativnu literaturu i objavljene povijesne izvore. S jednakom pažnjom proučili smo i dostupnu grafičku (likovnu) dokumentaciju koja je do sada upotrijebljena u srodnim radovima, više kao ilustrativni materijal, a manje kao prvorazredna dokumentarna građa.²³

3. Stara Gradiška prije rekonstrukcije 1700.—1725.

Nakon 155-godišnje osmanlijske vlasti Stara Gradiška je oslobođena 15. listopada 1691. Te je dramatične ratne doga-

đaje u Gradiški najvjerojatnije "preživio" samo stari kaštel. Oko njega su se kao oko jezgre budućeg naselja obnavljalo stambene jedinice i naseljavali su se nove i stanovnike iz Bosne.²⁴ To je naselje dobilo obrambeni pojas krajem 17. st. Habsburškim vojnim stratezima gradiško je naselje bilo važna strategijska točka. Zbog toga je gradnja modernije, vremenu i stupnju razvoja artiljerije primjerenije tvrđave, bila aktualna od samog početka 18. stoljeća. Karlovačkim mirom 1699. bilo je dogovoreno da se uz granicu stare utvrde mogu popraviti, ali se nove ne smiju graditi.

Starogradiška utvrda (kaštel kvadratnog tlocrta — najvjerojatnije predosmanlijskog podrijetla) kao i postojeći bedemi naselja (u tlocrtu trokutastog oblika) nisu udovoljavali novim obrambenim potrebama, ali su se zbog nedostatka sredstava održavali i utvrđivali još četvrt stoljeća. Obris i tadašnje gradiške utvrde i urbanističke jezgre zabilježeni su na tri plana. Tlocrti prikazuju jednostavne bedemske strukture oko naselja (s bastionima, kurtinama i revelinama). Na najranijem planu Stare Gradiške iz 1700. (s tzv. Weigllove karte pograničnog područja, izražene prema odredbama Karlovačkog mira) ucrtan je samo obris bedemske jezgre naselja, bez naznake i rasporeda unutarnjih objekata.²⁵ Gradiška je na tim planovima prikazana u formi utvrda 16. i 17. st.

²⁰ A. Žmegač, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 2000.; M. Marković, *Decriptio Croatiae*, Zagreb 1993.; M. Marković, *Hrvatski gradovi na starih planovima i vedutama*, Zagreb 2001., str. 129–136; Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, *Gradiška pukovnija*. Pripremili: M. Valentić, M. Kruhek i A. Buczynski. Prev. i trans. M. Orban Kljajić, Zagreb 1999.; L. Čelap, "Gradiška – graničarska regimenta", *Zbornik Historijskog instituta*, SlavonSKI Brod 1972.; F. Valentić, *Novogradiški spomenik*, Nova Gradiška 1998.; Grupa autora, *Obljetnice Gimnazije u Novoj Gradiški 1894–1994*, Nova Gradiška 1994.; A. Žugaj, *Jubilarni izvještaj Gimnazije u Novoj Gradiški 1919.–1969.*, Nova Gradiška 1969.; Grupa autora, "Novogradiški zbornik" 1, Nova Gradiška 1986.; Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*; Grupa autora, "Nova Gradiška" – izabrane teme u povodu 250 obljetnice osnivanja grada, Nova Gradiška 1998.; J. Jančula, *Franjevci u Cerniku*, Požega 1980.; J. Jančula, *Povijest Cernika*, Cernik 1981.; Grupa autora, "Nova Gradiška", *Društveno-ekonomski i turistički informator*, Nova Gradiška 1977.; Zbornik radova, "Sedam stoljeća Cernika", Cernik 1994.; Zbornik radova, "Matija Antun Relkovići Slavonija 18. stoljeća", Zagreb–Davor 2000.

²¹ Sav inventirani i obradeni materijal sačuvan je na fotografijama, ali su negativni izgubljeni. U fondu Dvorskog ratnog vijeća (HKR) M. Mirković i M. Ilijanić pregledale su indekse i postojeće spise od 1687. do 1717. (Registratura i Expedit). Prikupile su preko tisuću regesta s podacima koji se odnose na građevnu povijest slavonskih tvrđava. Regeste sadrže podatke o općoj situaciji na granici u to vrijeme te podatke o djelovanju pojedinih arhitekata i o njihovu kretanju u tih tridesetak godina, što je vrlo značajno za usporedni studij istovremeno građenih tvrđava.

²² U Hrvatskom se državnom arhivu nalazi arhivska građa tvrđavskih zapovjedništava: HAD. Stara Gradiška – fond 456, knj. 18. (1750–1895.). Najveći dio građe u ovom se fondu odnosi na zatvorske protokole.

²³ U sklopu istraživanja slavonsko-srijemskih fortifikacija u doktorskom radu obradena je i gradiška fortifikacija: J. Kljajić, "Krajiške tvrđave na Savi u 18. i 19. stoljeću". Manuskript, Zagreb 2001. Rad je vremenski ograničen 18. i 19.

Nadzor nad gradiškom utvrdom u prvom i drugom desetljeću 18. st. vršio je brodski zapovjednik Maximilian Petrasch, ali je ona imala i svoje neposredne zapovjednike. U prvom desetljeću 18. st. gradiški je zapovjednik bio Stephan du Burg, dok je dužnost komorskog tridesetničara obavljao Mathias Adam Fieller.²⁶

Vojska je 1704. gradišku utvrdu namjeravala osposobiti za smještaj 300 članova posade. U gradiške se bedeme nisu ulagala velika sredstva. Gradiški zapovjednik S. du Burg uspio je samo urediti grabište oko stare utvrde, zatim podići dvije vojne na dva kata (za 2 satnije vojnika) te zgradu zapovjedništva.²⁷ Poslije du Burgove smrti 1713. trebalo je za gradišku utvrdu pronaći zamjenu.²⁸ Eugen Savojski prepustio je zapovjedništvo Gradiške satniku Gaunu. Odmah poslije primitka službe Gaun ga je izvjestio da je Gradišku zatekao u lošem obrambenom stanju te da je treba još bolje opskrbiti oružjem i streljivom.²⁹

Iz izvješća generala Löffelholza 1714. proizlazi da su na gradiškoj utvrđi propale palisade, a i graba se izgubila. Trebalo je sve iznova napraviti i podići prsobran. Obrana je po čardacima pod Petrashevim zapovjedništvom dobro funkcionirala, tako da osmanlijski brodovi nisu mogli ploviti Savom, niti prevoziti sol, koja je spadala u strateški važnu namirnicu.³⁰

Petrasch je u Gradiški srušio obrambene položaje i baterije prema rijeci, teren je izravnao te poslao jednog inženjera da barem postavi male palisade oko tvrđave. U slavonskim utvrdama, zbog nestašice novaca, sve su gradnje tekle vrlo sporo.³¹

Zbog opasnosti od osmanlijskih provala Petrasch je na gradiškoj fortifikaciji proveo nekoliko zahvata: naime, dao je ugraditi više palisada, zapovjedio je izradu prsobrana, poboljšao opskrbu hranom te poslao alat kako bi poslovi brže napredovali.³² Prsobrani su izgrađeni na "turski" način, s dugim isprepletenim (pleterom) palisadama i nabijenom zemljom. Zbog takvog načina gradnje sprečavala se mogućnost sječenja bedema. Poslove ojačavanja gradiških utvrda, po Petraschevoj zapovjedi, izvodio je inž. Meixner.³³

Na planu gradiške utvrde iz 1715. još je vidljiva stara struktura naselja i fortifikacije. Njegovom usporedbom s prvim planom iz 1700. zamjetne se tek neznatne razlike na bedemima. Novi plan iz 1715. sadrži detaljan i relativno precizan tlocrt gradiškog naselja s nepravilnom mrežom ulica i pojedinim važnijim objektima te legendom na francuskom jeziku.³⁴ Plan je ukrašen profilom čardaka i dva orla, od kojih jedan nosi mjeru, a drugi zemljopisnu kartu s nedovršenim crtežom. Ubilježene su i pozicije četiri čardaka na savskoj bedemskoj fronti.

Na drugom planu jezgri gradiškog naselja još je uvijek činila srednjovjekovna utvrda (kaštel) s vlastitim fortifikacijskim elementima. Na sjevernoj strani, okrenutoj kopnu, četverokutni je kaštel imao dva mala bastiona, a po unutrašnjosti pravilno raspoređenu glavčinu vojnih objekata te grabište i zaklonjeni ophod. U kaštel se ulazilo s njegove istočne strane.

Gradiški kaštel ucrtan je na rubu jedne zemljopisne karte kod Homannovih nasljednika (J. Oetinger?). Prikazan je kao četverokutna bastionirana utvrda s pravilno raspoređenim vojnim objektima.³⁵ Zapadno od utvrde vidi se naselje, utvrđeno samo sa sjeverne strane. Ovdje je upitno kojemu razdoblju pripada taj crtež kaštela. Situacija izvan kaštela svakako pripada vremenu nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti.

Gradiški kaštel i naselje bili su okruženi većom trokutastom utvrdom s grabištem. Bedemi trokutaste utvrde su relativno dugi, "s mjestimičnim lomovima i trokutastim istacima".³⁶ Na vrhu kraćih stranica trokuta (s kopnene strane, na sjeveru) i ispred kaštela (okrenut savskoj fronti, na jugu) nalazili su se bastioni. Ulaz u gradišku utvrdu iz smjera Broda vodio je kroz revalidu na sjeverozapadnoj strani. Tlocrt plana zorno ocrta staru nepravilnu strukturu naselja. Po unutrašnjosti trokutaste utvrde bile su raspoređene vojne, skladišta, dvije zgrade časničkih stanova, oružana, spremište za topove i vojni zatvor. Uz glavna, tzv. Brodska vrata na sjeverozapadu bila je smještena zgrada zapovjedništva.³⁷ To je bila prizemnica, najvjerojatnije od opeke, budući da joj se 1729. dodaje još jedan kat, a

stoljećem, ali u obradi autor se nije strogo pridržavao toga okvira. Na nekim mjestima moralo se, zbog složenosti problematike i dodatnih objašnjenja, taj vremenski okvir proširiti od rimskog razdoblja i srednjovjekovlja sve do dvadesetog stoljeća i suvremenosti. U doktorskom radu starogradiška je tvrđava istražena i prezentirana zajedno s brodskom i račkom fortifikacijom. U prilogu disertacije popisane su signature i planovi starogradiške tvrđave te institucije u kojima se taj kartografski materijal čuva.

²⁴ A. Žirdum, *Počeci naselja i stanovništva brodskog i gradiškog kraja 1698.–1991*, SlavonSKI Brod 2001., str. 291–292.

²⁵ G. Sazbo, *Sredovječni gradovi*, Zagreb 1920., str. 116–118.

²⁶ I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998., str. 289.

²⁷ I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji*, str. 60.

²⁸ Kriegsarchiv Wien (dalje KAW), Hoffkriegsrath (dalje HKR), Registratura (ulazni spisi dalje Reg.), fascikli (dalje f.) 871, broj (dalje br.) 14 od 1. studenog 1713.; f. 984 prosinac 1713. Gaun je bio podređen Starhembergu, Löffelholzu i Petraschu.

²⁹ KAW HKR Expedit (izlazni spisi, dalje Exp.) f. 603 od svibnja 1716.; KAW HKR Exp. f. 771 od kolovoza 1714.

³⁰ Uprava za zaštitu kulturne baštine Zagreb. Iz izvješća feldmarsala Löffelholza Eugenu Savojskom, str. 2.

³¹ KAW "Alte Feldakten–Türkenkriege" 8/199, 1716.

³² KAW "Alte Feldakten–Türkenkriege" 6/10, 1716

³³ KAW "Alte Feldakten–Türkenkriege" 7/233 i 7/233b, 1716.

³⁴ KAW Kartensammlung (dalje KS) Alt Gradiska Inland (dalje Inl.) C VII, Nr. 6. Plan iz 1715. Autor satnik inž. Perrette de Sillea, Plan de Gradisca Sub La Sava En Slavonie.

³⁵ N. Dobrović, *Urbanizam kroz vekove*, Beograd 1950., U ovom dijelu knjiga je bez paginacije.

³⁶ A. Žmegač, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 2000., str. 157.

³⁷ KAW KS Alt Gradisca Inl, C VII Nr. 8.

čitavo je krilo zadržano i kad je kasnije zgrada proširena, pa je stajalo sve do ovog stoljeća.

Odmah do zgrade zapovjedništva nalazila se drvena pravoslavna crkva. Franjevački samostan od drvene građe bio je smješten u središtu tvrđave, a ispred njega prema unutrašnjosti kaštela prostirao se nepravilno oblikovani, glavni trg, oko kojeg su bile smještene drvene kuće gradiških stanovnika. Krivudave ulice dokaz su spontanog nastanka i razvoja civilnog naselja sjeverno od kaštela. Bedemi naselja okruženi su grabištem, zaklonjenim ophodom i glasijom. S tog plana nije moguće očitati razvoj naselja, ali se može pretpostaviti da je naselje nastalo uz cestu koja od kaštela vodi prema sjeveru. U toj razvojnoj fazi Gradiška je još uvijek samo utvrđeno naselje, ali se sve više bližila primjena novih obrambenih koncepcija, koje su se oslanjale na koncentriranje obrane oko nekoliko strateških točaka osiguranih modernim tvrđavama i tvrđavskim naseljima. U Slavoniji i Srijemu to su Petrovaradin,³⁸ Osijek, Brod,³⁹ Ra_a⁴⁰ i Gradiška.⁴¹ Dok su Osijek i Petrovaradin čitavo 18. st. funkcionirali kao stožerna, logistička i tvrđavska naselja, Gradiška je tijekom nekoliko faza pretvorena isključivo u fortifikaciju poput Rače i Broda. Do 18. stoljeća zaštita naselja bila je primarnija od utvrda, dok je s tvrđavskim naseljima u 18. st. obrnut slučaj; primarni su postali obrambeni bedemi, a civilno je naselje od sekundarne važnosti.

4. Prva rekonstrukcija Stare Gradiške 1725.—1760.

Na gradiškoj se fortifikaciji nakon Požarevačkog mira 1718. nastavilo raditi. Gradnja vojnih objekata odvijala se prema mogućnostima. Zapovjednik Slavenskoga generalata M. Petrasch kontrolirao je napredak radova preko tjednih izvješća. Po njegovoj zapovjedi inž. Friedrich von Heiss napravio je plan barutane i vojarni.⁴² Prema izvješćima s početka dvadesetih godina 18. st. na brodskim je fortifikacijama radilo 12 zidara, a da se po Petraschevoj ocjeni uzelo 20—30 zidara, moglo su se brzo završiti planirani poslovi te istovremeno sagraditi magazini soli u Brodu i Gradiški.⁴³ U Gradišku je 1721. dovezeno dosta kamena, vapna i pijeska za gradnju barutane i vojarnje. Petrasch je tražio od princa E. Savojskog dozvolu za izgradnju tih objekata i opekarskih peći. Budući da Petraschu gradiški zapovjednik Gaun nije bio po volji zbog učestalih sukoba s krajišnicima oko ubiranja kontribucije, u srpnju 1723. zapovjedništvo u Gradiški preuzeo je novi zapovjednik Guldinast.⁴⁴ Poslije Petrascheve smrti 24. kolovoza 1724.⁴⁵ mjesto zapovjednika Slavonije preuzeo je najprije petrovaradinski zapovjednik Rudolphin.⁴⁶ Na toj je dužnosti ostao kratko, ubrzo je zamijenjen generalom Odoyerom. Budući da su već dulje vrijeme vojni zapovjednici Broda (Trenck)

i Gradiške (Guldinast) prisvajali prijevozne pristojbe koje je trebalo stavljati u brodsku i gradišku građevinsku kasu, general Odoyer je odmah protiv njih podigao optužnice, koje su vodile posebna istražna povjerenstva.

Novi zapovjednik, natporučnik Soyer, javio je da je u Staru Gradišku stigao satnik inž. Mayer, koji je trebao urediti grabište oko tvrđave.⁴⁷ Odoyer je odmah po preuzimanju zapovjedništva nad vojnim krajiškim snagama u Slavoniji tražio potporu E. Savojskog za dolazak Nikole Doxata u inspekciju slavonskih fortifikacija. Doxat je, međutim, bio toliko prezaposlen radom na beogradskoj i ostalim tvrđavama da nije ni pomišljao raditi još i na slavonskim fortifikacijama.⁴⁸

U Gradiški je 1725. veće građevne zahvate, koncepcijski potpuno različite od postojećeg stanja, nagovijestio plan inž. Andreasa Zernizera (neko vrijeme pomagao mu je i brodski inž. Rochet).⁴⁹ Na planu su ucrtana i gradiška podgrada (Gornji Varoš uzvodno i Donji Varoš nizvodno). U podgrađima ucrtane su kuće i grobljanske kapelice (gornjovaroška sv. Roka na planu obilježena brojem 12, a donjovaroška sv. Jakova brojem 11). U Donjem Varošu bilo je 34, a u Gornjem 79 kuća.

Taj plan sadrži tri urbanističke faze, koje su važne za studij prerastanja dotadašnje predosmanlijske i osmanlijske građevinske sheme u barokno organiziran prostor tvrđave. Dotadašnja urbanistička jezgra uklopljena je samo kao jedan dio u novoprojektiranu tvrđavu. U odnosu na ulični raster s pret-

³⁸ J. Kljajić, "Petrovaradinska tvrđava od kraja 17. do kraja 18. st.", *Scrinia Slavonica* 1, Slavonski Brod 2001., str. 58–86.

³⁹ J. Kljajić, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod 1998., str. 1–204; J. Kljajić, "Slavonski Brod-obrambeni sustavi kroz stoljeća" *Histria Antiqua* 7, Slavonski Brod 2001., str. 223–238; J. Kljajić, *Krajiške tvrđave*, disertacija – manuskript

⁴⁰ J. Kljajić, "Ra_a (Srijemska) – Povijesni razvoj i graditeljsko naslijeđe od 13. do 20. st." *Historijski zbornik* 54, Zagreb 2001., str. 115–135; J. Kljajić, *Krajiške tvrđave*, disertacija – manuskript.

⁴¹ J. Kljajić, "Stara Gradiška", str. 403–418; J. Kljajić, "Krajiške tvrđave", disertacija – manuskript.

⁴² KAW HKR Exp. f. 953, lipanj 1721.; f. 900–904, 1721.

⁴³ KAW "Alte Feldakten Türkenkriege" 12/3, 1721.

⁴⁴ KAW HKR Exp. f. 390–391 od ožujka 1721.; KAW HKR Exp. f. 733; Exp. f. 1093 od listopada 1723.; L. Ilić i drugi autori koji su od njega preuzimali podatke spominju kao prvoga gradiškog zapovjednika nekog Guldenova, a potom "Krista Vukavuka". Moguće da je "Guldenov" = Guldinast, a tko je bio Vukvuk, ostaje otvoreno pitanje. Vojni izvori Beckog ratnog arhiva nedvojbeno proturječe Ilićevim podacima jer uz Guldinasta spominju najprije Ivana Makara, Stephana du Burga te satnika Gauna. L. Ilić je ipak, u kontekstu gradiških zapovjednika, naveo i jedan podatak podudaran s vojnim izvorima, a to je ime potpukovnika Soyera. Ilić–Oriovčanin, *Lovorike*, 79; Ilić–Oriovčanin, "Stara Gradiška", 468; Žugaj, *Gradiška na Savi*, 8. Tijekom borbi za Bosansku Posavinu 1716. Vaniček kao gradiškog zapovjednika spominje Petrascheva zamjenika potpukovnika Ingarta. Vaniček, *Spezialgeschichte* I, 351.

⁴⁵ KAW HKR Reg. f. 1011, kolovoz 1724.

⁴⁶ KAW HKR Reg. f. 1011 od kolovoza 1724.

⁴⁷ KAW "Alte Feldakten Türkenkriege" 5/57, 1732.

⁴⁸ KAW "Alte Feldakten Türkenkriege" 1/1, 1725.

⁴⁹ KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 7.

hodnoga plana (iz 1715.) na ovom su primjetne određene izmjene uličnog rastera, ali je fortifikacijski obris stare tvrđave ostao nepromijenjen. Stara Gradiška nije prikazana kao tvrđava poput brodske, niti kao grad zaštićen snažnim bedemima poput osječke tvrđave. Isprojektirana je potpuno nova, prostranija tvrđava, čime je u osnovi izvrđena i temeljita urbanistička rekonstrukcija Gradiške.

Tlocrt tvrđavskih bedema bio je približno istokračni trapez, kojemu se dulja baza nalazila uz rijeku Savu.⁵⁰ Po projektu, površina nove tvrđave bila je za oko dvije trećine veća od površine dotadašnje, stare utvrde. Na kopnenoj, sjevernoj fronti isprojektirana su dva velika bastiona i tri revelina, a uz Savu dva manja polubastiona i jednostavnije lomljeni bedemski oblici. Tvrđavu je okruživalo grabište, zaklonjeni ophod i glasijsa. Kaštel je zadržan, ali u zvjezdastom obliku, bez bastiona.⁵¹ Osim mreže pravokutnih stambenih i gospodarskih blokova, na planu su ucrtani važniji vojni (u kaštelu nova barutana pod brojem 4 i nova vojarna pod brojem 3; zgrada zapovjednika tvrđave pod brojem 9) i javni (pravoslavna crkva pod brojem 8, franjevački samostan pod brojem 6 i magazin soli pod brojem 10) objekti. Glavni ulaz u tvrđavu premješten je u sredinu sjeverne kurtine, odnosno na sam vrh postojeće utvrde. Polovica podgrađa Donjega i dijela Gornjega Varoša bila je pokrivena vanjskim obrambenim pojasom tvrđave (novim grabištem i glasijom).

⁵⁰ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 111.

⁵¹ A. Žmegač, *Bastioni i bastionske utvrde*, str. 175.

⁵² KAW "Alte Feldakten Türkenkriege" 5/57, 1732.

⁵³ Gornji Varoš prvi je put na novoj lokaciji označen na planu iz 1760. KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 39; Ilić-Oriovčanin, *Lovorike*, 80. Ilić spominje da "podignućem nove tvrđave postadoše nova sela Gornji i Donji Varoš", što bar za Donji Varoš sigurno nije točno.

⁵⁴ Ilić-Oriovčanin, *Lovorike*, 80; KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 35. Autor barun Adolf Sacken: Beschreibung der Depottfestung Alt Gradisca, str. 52.

⁵⁵ Ilić-Oriovčanin, *Lovorike*, 80; KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 35. Autor barun Adolf Sacken: Beschreibung der Depottfestung Alt Gradisca, str. 52.

⁵⁶ Žugaj, "Gradiška na Savi", str. 14.

⁵⁷ T. Ilić, "Razvoj zdravstvenih prilika u Brodu do 1871 godine". *Zbornik HISB: Razvoj zdravstva na području općine Slavonki Brod, Slavonki Brod 1975.*, 18 i 19. U upravnom smislu rašteli se dijelili na: glavne raštele (Haupt-Rastellen), koji su predstavljali potpuno samostalne sanitarno-trgovačke ustanove; kontumacke raštele (Contumaz-Rastellen), smještene uz kontumace i pod njihovom upravom, i područne raštele (Filial-Rastellen), koji su pod upravom kontumaca, ali su od njih udaljeni 10 do 20 km. U gradiškom raštelu krajišnici su se mogli opskrbljivati (kao i u većini ostalih krajiških raštela) raznom robom i iz državnih magazina: npr. solju, željezom, željeznim proizvodima, svim vrstama cerealija, pića, nakita i dr. Prijevoz robe do riječne luke obavljao se samaricama i zapregama. Između Stare Gradiške i Berbira roba se prevozi skelom. Do pojave parobroda drvene brodice (laše-dereglijje) vukle su tovarne životinje ili ljudi-galijaši (kažnjenici, ali i domaći stanovnici plaćeni za taj posao).

⁵⁸ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 111.

⁵⁹ KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 8. Plan je nepotpisan.

⁶⁰ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 112.

Kopanje grabišta u Gradiški izvršeno je pod vodstvom inž. Mayera.⁵² Dio podgrađa Donjeg Varoša potreban širenju gradiške tvrđave srušen je, a ostatak naselja očuvao se podalje, istočno od tvrđave. Budući da je Gornji Varoš bio po površini veće naselje, s nekoliko ulica, otežavao je obrani zapadnu stranu gradiške tvrđave. Zbog toga je to naselje već prilikom modernizacije tvrđave 1726. preseljeno oko dva kilometra na zapad i tamo osnovano kao novoplanirano ušoreno selo.⁵³ Gornji Varoš, iako nešto udaljeniji od tvrđave, administrativno je još uvijek bio njezin dio, ali je praktički ostao zasebno selo.

Po nekim izvorima treće gradiško prigradsko naselje, "Uskoci" (između Gornjega Varoša i tvrđave), osnovali su bosanski izbjeglice nakon Beogradskog mira 1739. (i povlačenja habsburške vojske iz Bosne), ali A. Sacken navodi podatak da ga je⁵⁴ 1718. osnovao general M. Petrasch.⁵⁵ U tom je naselju kasnije izgrađena riječna luka, preko koje se odvijao dio riječne trgovine gradiške pukovnije. U blizini luke u Uskocima nalazio se kontumac — sanitarna postaja, gdje se provodila preventivna zdravstvena zaštita (izolacija, tj. karantena putnika i tovarne stoke iz Bosne, posebno u vrijeme epidemija, kao i dezinfekcija trgovačke robe).⁵⁶ Zahvaljujući proširenju poslova dograđeno je više novih lučkih zgrada i skladišta. U "raštelu", posebnom tržnom prostoru, domaći su krajišnici i trgovci s trgovcima i stanovništvom iz osmanlijskog područja obavljali razmjenu, plaćanje i carinjenje robe uz nadzor pogranične službe. Rašteli su građeni u krajiškom pograničnom području poslije 1768. odmah iza kordonskog pojasa, obično kraj rijeka — Save, Dunava, Une i Kupe.⁵⁷

Gradiško se civilno naselje teško uklapalo u novoprojektiranu tvrđavsku shemu. Ono je vojnim planerima već tada bilo od sekundarne važnosti. Zernizerov plan iz 1725. jasno potvrđuje da je unutarnja slobodna površina tvrđave stajala prema površini čitave fortifikacije u odnosu 1:5, ne uzimajući pritom u obzir brisani prostor izvan glasijsa.⁵⁸ Zernizerov plan prikazuje i obris bedema Bosanske Gradiške. U posljednjem ratu 1716.—1718. ta je osmanlijska utvrda spaljena i osvojena, ali je Habsburgovci, koji su u to vrijeme kontrolirali i bosansku stranu, nisu obnavljali. Zbog sigurnosti podigli su samo jednu redutu.

Na planu iz 1729. preko starog rastera (tlocrt naselja u kojem se ulice sijeku u obliku šahovske ploče ili pojednostavljene mreže) ucrtane su nove insule (otoci, kvartovi — dijelovi naselja).⁵⁹ Da se vojni planeri uopće nisu osvrtni na postojeću situaciju u cijelosti potvrđuje novi raspored fortifikacijskih dijelova i naselja gradiške tvrđave.

Unutar tvrđavskih bedema, Gradiška je preoblikovana u tek osnovan grad, iako je prema pisanim izvorima kontinuirano postojala od srednjovjekovlja.⁶⁰ Prostor unutar tvrđavskog trapeza podijeljen je u pravilnu uličnu mrežu (koju su sačinjavale

tri vodoravne i pet okomitih ulica u odnosu na Savu) s pravokutno oblikovanim naseljem (17 blokova—kvartova).⁶¹ Odstupanja od pravilnosti blokova u naselju uvjetovana su jedino bedemima (kurtinama) tvrđave. Na sjevernoj fronti, nasuprot starom kaštelu, koji je još postojao, izgrađena su u osi tvrđave nova ulazna vrata (Osječka). Vrata su bila povezana s kaštelom najkraćom ulicom. Ispuštanjem jednoga kvadratnog bloka ispred kaštela omogućeno je oblikovanje asimetričnog glavnog trga. Takvim se pragmatičnom građevinskim rješenjem nije težilo samo preoblikovanju, već i naglašavanju reda i pravilnosti.

Novo tvrđavsko naselje nije preko noći zamijenilo staro. Vojna sredstva ulagana su, prije svega, u izgradnju tvrđavskih bedema (bastione, kurtine, grabište) i objekte logističke naravi (vojarnje, priručne magazine, spremišta, odlagališta vojne opreme i alata, radionice i sl.). Tvrđavski revelini i glasila na tom su planu još uvijek nedostajali, kao i južni (savski) bedemi. Reorganizacija civilnog naselja provedena je postupnim rušenjem, selidbom i izgradnjom novih kuća, što su činili sami stanovnici naselja. Posao rastavljanja kuća i drugih objekata išao je relativno brzo jer su sve te građevine bile od drva.

Na planu iz 1732. ne primjećuju se više konture starijeg naselja.⁶² Dvije glavne ulice, paralelne s rijekom Savom, bile su iznova formirane. Do te su godine već djelomično izgrađeni i blokovi u novoprosirenom dijelu grada. Od franjevačkog samostana polukružno na istok izgrađen je veći broj privatnih kuća. Prvi put su na planu iz 1732. ubilježeni: katolička crkva ispred samostana, skladišna zgrada u prvom bloku na istočnoj strani tvrđave i stan upravitelja solnog ureda neposredno uz samostan.

Najraniji poznati plan inž. Thomasa Bärmeyera de Barienkhoffena iz 1739. s legendom na francuskom jeziku donosi detaljan popis (označen slovima) dijelova fortifikacije i objekata koji se u njoj nalaze.⁶³ U odnosu na prethodni plan pojavili su se sljedeći objekti: kod Gornjih vrata zgrada glavne straže (obilježena slovom P) i magazin soli u prvom bloku sa zapadne strane.

U četrdesetim i pedesetim godinama 18. st. na gradiškoj tvrđavi (uostalom kao i na drugim slavonskim tvrđavama) nije bilo većih fortifikacijskih zahvata. Uglavnom su se izvodili manji građevni zahvati na vojnim objektima unutar tvrđave ili sanirale raznovrsne štete. Civilni objekti - stambene kuće i razne gospodarske zgrade — podizali su se uz dosta ograničenja. Franjevački samostan s crkvom i pravoslavna crkva činili su sa stambenim jedinicama (preko 200 drvenih kuća) okosnicu civilne arhitekture.⁶⁴

Plan gradiške tvrđave iz 1750. sadrži u legendi velikim slovima označen niz vrlo važnih podataka.⁶⁵ Četvora tvrđavska vrata ucrtana na planovima iz 1729., 1732. i 1739. dobila su

na planu iz 1750. svoja imena: na sjeveru B. "Osječka", zapadno od kaštela E. "Ispadna" i D. "Gornja" te istočno od kaštela C. "Nova". Na postojećim tvrđavskim objektima: zgradi zapovjenika (L), vojarni (M), barutani (N), magazinu za provijanta (O), Franjevačkom samostanu s crkvom (Q), kući solara i solnim uredima (R), pekarskoj peći (H) te vodenim ustavama (G i I) zapažena su oštećenja.

U pozadini vrata (osim Ispadnih) nalazile su se drvene stražarnice (obilježene slovom K). Između Ispadnih i Gornjih vrata nalazio se, nedavno obrubljen novom ogradom, grob (S) proroka Gaibije, kojem su se Osmanlije i bosanski muslimani dolazili moliti svake godine.⁶⁶ Na zapadnoj strani izvan tvrđave bile su smještene karantenske zgrade tj. kontumac (obilježene slovom T), a na istočnoj strani izvan tvrđave oko crkve sv. Jakova bilo je smješteno groblje (U) zatvoreno na 30 godina budući se u njega sahranjivalo kućne. Da se kućne sahranjivalo i zapadno od tvrđave na groblju sv. Roka svjedoči plan iz 1762/63 (obilježeno slovom Q).⁶⁷

Gradnja civilnog naselja u gradiškoj tvrđavi tekla je prema tlocrtu planske regulacije postupno i s mjestimičnim prilagodbama sve do novog urbanističkog obrata početkom šezdesetih godina 18. st.⁶⁸ Osim planskog preuređenja unutrašnjosti gradičke tvrđave vojska je izvršila i modernizaciju bedemskog sustava.

5. Druga rekonstrukcija Stare Gradiške 1760.—1780.

Plan modernizacije starogradiške fortifikacije pojavio se prije nego što je Josip II. preuzeo formalne ovlasti nad vojnim poslovima u Habsburškoj Monarhiji. Nakon očeve smrti, Josip II. postao je 1765. suvladar Marije Terezije. Kraljica je sinu prepustila vojne i financijske poslove u državi. Još za majčina

⁶¹ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 112.

⁶² To je ulica uz sjeverni rub trga i ulica između nje i gradskih vrata. Plan KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 9.

⁶³ KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 10. Taj je inženjer službovao krajem četrdesetih godina 18. st. i u brodskoj tvrđavi. Poznat je kao autor većeg broja planova i izvješća.

⁶⁴ Zirdum, *Počeci naselja*, str. 291. U Staroj Gradiški je 1749. bilo 128 kuća katolika sa 120 obitelji i 534 osobe.

⁶⁵ KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 11. Autor nije naznačen.

⁶⁶ Gaibija je bio musliman koji je živio u vrijeme "Bečkoga rata", a navodno je prorokovao Kara Mustafi da se neće iz vojne sretno vratiti te da će granica biti tamo gdje pogine.

⁶⁷ KAW KS Alt Gradiška Inl. C VII, Nr. 41.

⁶⁸ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 112. Broj stanovnika je porastao, pa 1762. u tvrđavi uz javne i vojne zgrade postoji preko 200 stambenih objekata.

⁶⁹ A. Žmegač, *Bastioni*, str. 46, 62. Konkavne flanke bastiona obilježje su

života Josip II. pripremao je temelje novoj habsburškoj istočnoj politici. Preustroj vojske i modernizacija fortifikacija u Slavoniji i Srijemu (u Osijeku, Petrovaradinu, Brodu, Rači i Staroj Gradiški) bili su važni elementi toga plana.

Poslije zastoja u istočnoj politici od oko pola stoljeća zbog angažiranja Habsburške Monarhije u borbi s Pruskom obratili su habsburški stratezi ponovo pažnju na istočne zemlje. Nakon oslobođanja Slavonije i utvrđivanja granice na Savi Habsburškoj je Monarhiji prvi cilj bio da se domogne susjednih balkanskih zemalja, u prvom redu Bosne i Srbije. Bosna joj je trebala zato što je samo preko nje mogla zavladata isto-nim područjima Jadranskoga mora, na koje ju upućuje razgranata trgovina sa zemljama Sredozemlja. To je najbolje mogla postići preko mletačke Dalmacije, do koje se najlakše dolazilo preko Bosne. Svjesni toga, habsburški vladari su u svim ratovima s Osmanlijama tijekom 18. st. nastojali zaposjesti Bosnu. Tako je ostalo i do dolaska Josipa II. na habsburško prijestolje.

Nakon preuzimanja vlasti on je potraživao od Osmanlija desnu obalu Save, dio Bosne i nesmetano brodarenje Dunavom. Zanosio se i misljuje o uništenju osmanlijske vlasti u Europi i proširenjem habsburške vlasti na Srbiju i Bosnu. Taj habsburški interes za podjelu osmanlijskih zemalja u Europi bio je još više potaknut Rusko—turskim ratom 1768.—1774. kada se pokazala nemoć i unutarnje rastrojstvo Osmanlijskog Carstva. Nakon stupanja u savez s ruskom carica Katarinom Josip II. započeo je opsežne pripreme za rat protiv Osmanlija, budno pazeći na prilike u Bosni, koja je prva bila cilj budućih ratnih operacija. Trebalo je upoznati geografske, topografske, kulturne, gospodarske, etničke i druge prilike u Bosni, i to konspirativno, kako bi se i Bosanci, pored Srba, mogli iskoristiti u borbi protiv Osmanlija, a njihove zemlje lakše osloboditi.

U kontekstu takve političke usmjerenosti habsburškog cara Josipa II. ne treba nas čuditi nova rekonstrukcija pogranične fortifikacije u Staroj Gradiški. Modernizacija fortifikacijskog sustava vrlo je skup, zahtjevan i dugotrajan posao. Budući da je pred protivničkom stranom trebalo skrivati prave namjere takvih radova, izvodilo ih se dugi niz godina pod izlikom sigurnosti vlastita državnog teritorija. Čekao se samo pogodan trenutak aktiviranja fortifikacije za napad na suprotnu neprijateljsku stranu. Rekonstrukcija Stare Gradiške u šezdesetim godinama 18. st. izravno je, dakle, povezana s habsburškim vojnim planovima na jugoistoku Europe. Starogradiška tvrđava planski se oblikovala u maniri složenih tvrđava sastavljenih od specifičnih fortifikacijskih elemenata (tzv. dodataka, lineta, kontragardi, grabišta, skrivenog ophoda, glasije i dr.). Bedemski su se dodaci oblagali (u najvećoj mjeri opekam) i dodatno utvrđivali zemljanim nasipima. U sklopu gradiških fortifikacijskih elemenata primjetna je tipičnost (peterokutni bastioni) kao i specifičnost pojedinih oblika (konkavne — udubljene flanke na revelinima) i funkcija (kavaliri).⁶⁹ O načinu utvrđivanja i upotrijebljenim metodama prostornog planiranja najbolje svjedoče planovi i pisani povijesni izvori. Stara je Gradiška poslije stoljetnog organskog razvoja od jedne skromne i konceptijski jednostavne utvrde i naselja u kratkom roku doživjela novu, iznenadnu rekonstrukciju po unaprijed zadanoj geometrijskoj shemi.

Najraniji plan rekonstrukcije pojavio se 1760.⁷⁰ On se znatno razlikuje od planova iz 1725. i 1729., po kojima je Stara Gradiška temeljito pregrađena.⁷¹ Označeni su stari i novoprojektirani bastioni (ukupno 7), revelini i linete te novoprojektirane kontragarde.

U literaturi se često susreće 1762.⁷² kao godina izgradnje nove tvrđave, no to je samo početna godina radikalne modernizacije tvrđave iz 1725.⁷³ Planovi rekonstrukcije iz 1760. i 1762. sadržajno su vrlo slični, s tim da je na planu iz 1762. jasnije uočljiv raspored novoprojektiranih kontragardi i lineta na vanjskom obrambenom pojasu. U gradiškom je naselju izmijenjen ulični raster, a fortifikaciji je dodan novi, vanjski obrambeni pojas sastavljen od lineta, kontragardi te skrivenog puta i glasije. Naročita pažnja posvećena je fortificiranju južne strane (nasuprot Bosne). U sklopu tog bedemskog pojasa izgrađeni su plitki bastioni i polubastioni te kurtine, jedan redan i grabište.

Uz zadržan vanjski opseg grabišta i glasije, novi je tvrđavski sustav s pojačanim bedemima, poglavito uz Savu, zahvatio dobar dio unutarnjeg naselja, tako da je novim planom temeljito zahvaćeno i u njegovu strukturu. Prema elementima tog plana proširene su vojne, a smanjene civilne funkcije tvrđave. Da su to bili samo projektni a ne izvedbeni planovi, dokazuje sadržaj plana iz 1762./63.⁷⁴ Na njemu je prikazano samo

Cohoornove nizozemske škole, premda ih se u drugoj polovici 17. st. može pronaći i drugdje po Europi. Budući da su gradiški revelinski udubljeni bedemi ostali neobzidani, ubrzano su se, nakon izgradnje, počeli urušavati i propadati.

⁶⁹ Zirdum, *Počeci naselja*, str. 291. Autor navodi da su te godine u Staroj Gradiški postojale 153 kuće sa 144 katoličke obitelji i 706 stanovnika.

⁷⁰ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 39. Autor plana je inž. Ferdinand Klotz, a supotpisan je Josef Gelff. Situations Plan von der Kay. Königl. Granitz Vestung Gradisca am Sau Strohm samt den gegenseitige Ufer und daran ligenden Turkischen im Bau seyenden Schanz. Ovaj situacijski plan sadrži legendu na kojoj je onačena: A. Gradiška tvrđava, B. Turski šanac, C. Karantena, D. selo Uskoci, E. Gornji Varoš, F. Donji Varoš, G. Granični čardaci, H. močvara koja se može po suši prijeći, I. sprud vidljiv pri niskom vodostaju.

⁷¹ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 40. Autor plana je inž. W. de Klierer.

⁷² Ilić—Oriovčanin, "Stara Gradiška", str. 469; Ilić—Oriovčanin, *Lovorike*, str. 80; Szabo, *Sredovječni gradovi*, str. 117.

⁷³ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 41. Autor nepoznat.

Broj bastiona s imenom sveca	Dimenzije čela i bokova bastiona
I. Sv. Terezija	I. (lijevo čelo 98 m, desno čelo 82 m, desni bok 39 m)
II. Sv. Franjo	II. (čela 82 m i bokovi 39 m)
III. Sv. Josip	III. (čela 82 m i bokovi 39 m)
IV. Sv. Leopold	IV. (lijevo čelo 82 m, desno čelo 78 m, lijevi bok 39 m)
V. Sv. Ferdinand	V. (lijevo čelo 24 m, desno čelo 59 m, bokovi 21 m)
VI. Sv. Maksimilijan	VI. (čela 55 m i bokovi 21 m)
VII. Sv. Kristina	VII. (lijevo čelo 55 m, desno 24 m, bokovi 21 m)

Tablica 2.

Broj, ime i dimenzije bastiona starogradiške tvrđave

Izvor: KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII. Nr. 12. Autor inž. V. C. de Oliva, Raports und Projects Plan von der Granitz Vöstung Gradisca in Slavonien an den Sau Strom nach den gnädigst aprobirten Haupt Plan formiert pro Anno 1764./65. Dimenzije su preuzete iz spisa KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis iz 1876., autor barun Adolf Sacken, Beschreibung der Depotfestung Alt Gradisca, str. 38.

Zemaljske (sjeverne) fronte	Raspon
I.–II.	od 250,30 do 267,40 m
II.–III.	od 250,30 do 267,40 m
III.–IV.	od 250,30 do 267,40 m
Savske (južne) fronte	
V.–VI.	191,50 m
VI.–VII.	191,50 m
VII.–I.	101,70 m

Tablica 3.

Broj i raspon bastionskih fronti na starogradiške tvrđave

Izvor: KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis iz 1876., autor barun Adolf Sacken, Beschreibung der Depotfestung Alt Gradisca, str. 37.

Rasponi fronti i dužina dijelova fortifikacije: bastiona, kurtina, revelina, redana, lineta i kontragardi nisu bili ujednačeni.⁸¹ Jedino su revelini (na planovima najčešće označeni rimskim brojevima VIII, XI i X) imali ujednačene dimenzije čela 56,9 m.

I.–II. kurtina	82 m
II.–III. kurtina	98 m
III.–IV. kurtina	82 m
IV.–V. s redanom (zaštitni bedem u obliku kraka ili slova "V" koji povezuje dva bastiona)	51 m
VIII revelin	56,9 m
IX revelin	56,9 m
X revelin	56,9 m

Tablica 4.

Broj i dimenzije kurtina, redana i revelina na starogradiškoj tvrđavi

Izvor: KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis iz 1876., autor barun Adolf Sacken, Beschreibung der Depotfestung Alt Gradisca, str. 40.

postojeće stanje u Staroj Gradiški, bez tragova građevinskih promjena. Svi dotadašnji vojni i civilni objekti u naselju bili su još na svojim mjestima.

Promjene koje su obuhvatile rubove naselja i fortifikacije započele su 1763.⁷⁵ i 1764.⁷⁶ Na planovima iz 1763. (Nr. 43. i Nr. 44) ucrtane su novoprojektirane kazamate u istočnoj, zapadnoj i sjevernoj kurtini. Na krilima savske bedemske fronte kod I. (na zapadu prema kontumacu) i IV. (na istoku prema osmanlijskoj Gradiški) bastiona projektirani su kavaliri (pod brojem XI), dok su u II. i III. bastionu projektirane dvije nove barutane (pod brojem XVII) kapaciteta 1.500 centi.⁷⁷ Dvo-krilni kavaliri imali su oblik razvučenog slova "V", s tim što je kavalir I. bastiona (planiran za provijant) glavnim pročeljem bio okrenut van, a kavalir u IV. bastionu (planiran za artiljeriju) prema unutrašnjosti tvrđave.

Unutrašnjost gradiške tvrđave poprimila je preoblikovanjem naselja pravokutan raster. Ulice paralelne sa Savom zadržale su svoj dotadašnji položaj, ali ne u cijelosti, dok su gotovo svi blokovi izmijenili oblik. Planovi iz prve polovice šezdesetih godina 18. st. sadrže novi odnos javnih i privatnih površina. U njima je predviđena površina novog naselja bila za oko 30% manja od dotadašnje izgrađene površine, najviše zbog prostora koji su zauzeli novi bedemi uz Savu. Postotak površine predviđen za privatnu gradnju od ranijih 80% izgrađene površine pod stambenim zgradama novom je naselju smanjen na oko 40%.⁷⁸ U isto vrijeme površina za javne i vojne objekte praktički je udvostručena. Iz ovih je usporedbi više nego razvidno kako su vojni planeri drastično i bez skrupula

mijenjali dotadašnju strukturu naselja. Stara Gradiška, do tada tvrđavsko naselje sa stanovništvom, postala je prema novom planu vojna tvrđava s tek nešto malo stanovništva.

Unutarnji prostor tvrđave poprimio je izrazita vojnička obilježja, čvrsto definiran i formaliziran. Glavna ulica, koja je vodila od Osječkih vrata prema novom trgu, prije tek nešto šira od ostalih, sada je proširena na dvostruku širinu. Kao ulica prolazila je kroz samo jedan blok i odmah je izbijala na novi trg. Trg je oblikovan simetrično i smješten je simetrično u odnosu na središnju tvrđavsku os (do tada je zauzimaio samo jednog ispuštenog bloka, bez ikakva kompozicijskog odnosa, tek provizorno pridodana između kaštela i samostana). Trg je postao zajedno s kratkom prilaznom ulicom neosporno središte naselja.⁷⁹

Na planu iz 1764./65. pored numeričkih oznaka (rimskim brojem) bastioni su obilježeni i imenima svetaca. Iza ove svetačke simbolike kriju se zapravo imena članova kraljevske obitelji. Nazivi bastiona bilježeni su sa zapada polukružno u smjeru kazaljke na satu.⁸⁰

Neujednačenu širinu imalo je i tvrđavsko grabište. Oko bedema okrenutih prema sjeveru (polju) širina mu je iznosila 28,4 m, a oko bedema okrenutih prema Savi 18,9 m, s tim da se grabište na ramenima V., VI. i VII. bastiona sućavalo na samo 7,5 m.⁸² Za razliku od njihovih neobzidanih kontraeskarpi, eskarpe bedema okrenutih prema sjeveru (Landfronten) bile su obzidane opekom (visina bastionskih fronti iznosila je 5-7 m, a kazamatiranih kurtina između bastiona I—II, II—III i III—IV oko 8,5 m).⁸³ Bedemske fronte okrenute prema rijeci Savi (između bastiona V-VI, VI-VII i VII-I) imale su obzidane eskarpe (5,7 m) i kontraeskarpe (3,4 m).⁸⁴ U kurtinama između bastiona I—II, II—III i III—IV nalazilo se po 14 kazamata, a u artiljerijskom kavaliru 22 veće, 3 manje i 4 stambene kazamate sa smjestajnim kapacitetom za 1.065 ljudi.⁸⁵ Tijekom osamdesetih godina 18. stoljeća obzidani su glavni tvrđavski bedemi, ali kontraeskarpa prema Savi i revelini nisu nikada dobili oblogu od opeke. Iako su se prema inženjerskim planovima krajem šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina 18. st. izvodili radovi na linetama, kontragaradama i obzidanju bokova revelina, oni nikada nisu u potpunosti dovršeni.⁸⁶

Izmjene na planu iz 1765. još jasnije naglašavaju centraliziranu organizaciju naselja.⁸⁷ Na jugozapadnim savskim bedemima projektirana su tzv. Vodena vrata. Zgrada glavnog opskrbnog magazina premještena je iz jugoistočne strane naselja između IV. i V. bastiona u jugozapadnu između I. i VII. bastiona. Mjesto za samostan (pod brojem 14) bilo je pomaknuto u samu južnu os trga nasuprot glavnom prilazu, koji je vodio od sjevernih Osječkih vrata. Lijevo od samostana s zapadne strane nalazio se solarski ured i skladište, a s desne, istočne

⁷⁵ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 42. Autor G. v. Wukasovich. Iz iste godine potječu i planovi: KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 43. Autor mu je inž. Tomerlin te KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 44. Autori G. Krenner i F. Klotz, supotpisan i satnik Dath.

⁷⁶ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 46. Autor Emanuel Reichardt.

⁷⁷ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII Nr. 43; KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis iz 1876., autor barun Adolf Sacken. Beschreibung der Depotfestung. U ovom spisu iz 1876. zabilježen je kapacitet barutana: 78,408 kg (str. 44) te dimenzije dvokatnog artiljerijskog kavalira: dužina 85,3 m a širina 24,6 m, str. 39.

⁷⁸ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 113.

⁷⁹ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 113.

⁸⁰ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 12.; KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35.

⁸¹ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Unutar ove signature napalazi se poveći spis, str. 37-40.

⁸² KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis, str. 39.

⁸³ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. str. Spis 39.

⁸⁴ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis str. 39

⁸⁵ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis str. 43.

⁸⁶ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 12. Plan iz 1764./65. Pod VIII, IX, X revelini, XI kontragarda, XII mala luneta; KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 16. Plan iz 1774. IX, XII i XV započeti revelini, VIII i X dva započeta retranchementa (linete se u legendama često tako nazivaju), XVII stara kontragarda.

⁸⁷ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 50.

strane zgrada tvrđavskih građevnih ureda. Još istočnije od te zgrade bili su smješteni i jedini centralno postavljeni blokovi građanskih kuća. Glavnu prilaznu ulicu koja je vodila prema trgu flankirali su (pobočni) vojni objekti: na sjeverozapadu kuća zapovjednika, kojoj je glavno krilo, paralelno s ulicom, bilo prizidano između 1739. i 1750.,⁸⁸ a sa sjeveroistoka novoprojektirana oružana. Sam glavni trg simetrično su zatvarale sa zapada zgrada straže, a s istoka zgrada zapovjedništva. Dotadašnju blokovsku strukturu s nenaglašenim trgom zamijenila je izrazito osno usmjerena kompozicija usmjerena na glavni trg. Takvim izmjenama više nijedna civilna zgrada nije narušavala vojni karakter prilaza i tvrđavskog (paradnog) trga.

U razdoblju intenzivne modernizacije Stare Gradiške započeli su i Osmanlije 1766. obnovu i dogradnju berberske tvrđave na bosanskoj strani. Sav trošak obnove (14.000 groša) preuzela je vlada u Carigradu.⁸⁹ Taj veliki posao, koji su vodili francuski vojni inženjeri, priveden je kraju 1774.⁹⁰ Gradnja novih objekata unutar tvrđave nastavljena je sporijim tempom. Francuski su graditelji zasigurno poznavali zapadnoeuropske fortifikacijske standarde, ali su osmanlijski Berbir izgradili prema zastarjelom koncepcijskom modelu, očigledno uzimajući u obzir zahtjeve i ukus naručitelja, kao i njihovo poimanje sigurnosti fortifikacije.

Da bi što uspješnije parirali starogradiškom fortifikacijskom sustavu, Osmanlije neprestano moderniziraju Berbir. Graditelji bosanskog ejaleta Hasan i Ishak predložili su u bosanskogradiškoj tvrđavi izgradnju četiri tabije i jednu kulu.⁹¹ Rekonstrukcija Berbira počela je 1780., a po kasnijim izvješćima habsburških uroda na svoj je način bila dobro pripremljena za obranu još prije Habsburško-osmanlijskog rata 1788.—1791. Tvrđavu je okruživalo veliko grabište (hendek) povezano sa Savom (na zapadnoj strani dužina mu je iznosila 160, a širina 25 m), koje su vodom opskrbljivale rječice Vrbaška i Jablanica.⁹² Osmanlijski graditelji, uostalom kao i ranije francuski, nisu uzeli u obzir zapadnoeuropske fortifikacijske obrasce (s niskim i prostranim bedemima), te su Berbir obnavljali zastarjelim, visokim i iz daljine primjetnim bedemima koji su bili odličan orijentir protivničkim snagama i još idealnija meta opsadnoj artiljeriji.

Habsburškom topništvu s bedema starogradiške fortifikacije Berbir je bio lako dostižan cilj. Čak ako bi Osmanlije i uspjeli parirati topničkom vatrom po bedemima, na starogradiškoj je tvrđavi bila predviđena rezervna mogućnost smještaja artiljerije na platou kavalira. Ti su objekti primarno služili, kao što se vidi na planu iz 1766./67., za skladište hrane (Proviant Amt). Kavalirima su se nazivali i prostori staroga skladišta na jugoistoku, gdje su bila topnička spremišta i stanovi topnika, te barutane u II. i III. bastionu.⁹³ Za razliku od brodske kavalira, koji je bio kompaktna cjelina u obliku

slova "U", gradiški su kavaliri (ukupno njih 4, raspoređeni u grlima bastiona I—IV) bili samostojeći dvokrlni objekti u obliku razvučenog slova "V". Češće su mjenjali funkciju. Tada se još intenzivno radilo na jednokatnom artiljerijskom kavaliru u jugoistočnom dijelu tvrđave. Iako drukčijeg oblika i manjih dimenzija od brodske, ali s istom namjenom, gradiški kavaliri ipak su bili najveći objekti u tvrđavi. Kavalir za smještaj živeža, planiran u I. bastionu, doživio je oštećenja nepoznatog uzroka, pa je već tijekom sedamdesetih godina 18. st. preseljen u III. bastion na sjeveru tvrđave. Barutana koja se u njemu nalazila smještena je na mjesto provijantnog magazina u grlu I. bastiona na zapadu tvrđave. Zgrade kavalira u Gradiški kao i u Brodu najprije su imale zemljani nasip s prsobranom, koji je u 19. st. zamijenjen krovom.⁹⁴

Idućih dvadesetak godina Stara Gradiška se postupno i planski mijenjala. Već 1766. pod tvrđavom je nestala kapela sv. Jakova u Donjem Varošu.⁹⁵ Na mjestu do tada rezerviranom za dva bloka građanskih kuća projektirana je 1778. nova vojarna.⁹⁶ U međuvremenu izgrađeni su i drugi vojni objekti, pa su 1780. u gradiškoj tvrđavi ostale samo 44 privatne kuće, u Donjem Varošu uz Savu 72, u Gornjem Varošu 54, a u Uskocima 27 kuća.⁹⁷ Stara Gradiška razbijena je kao cjelovito naselje: podgrađa, koja su predaleko razbacana da bi mogla

⁸⁸ To krilo ne postoji na nacrtu iz 1739. (KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 10), ali je ucrtano na planu iz 1750. (KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 11).

⁸⁹ Hadžialagić, *Gradiška u prošlosti*, 48. Majstori-zidari bili su uglavnom iz Mostara i okolice, a željezni materijal stizao je iz Vareša, Kreševa i Fojnice.

⁹⁰ Hadžialagić, *Gradiška u prošlosti*, str. 48.

⁹¹ Hadžialagić, *Gradiška u prošlosti*, str. 51. Po predračunu trebalo je osigurati 39.710 groša, Porta se obvezala dati 19.850 groša, a ostatak su trebali podmiriti stanovnici Gradiške kapetanije.

⁹² Hadžialagić, *Gradiška u prošlosti*, str. 51.

⁹³ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 13.

⁹⁴ A. Žmegač, *Bastioni i bastionske utvrde*, str. 176.

⁹⁵ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 13.

⁹⁶ KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 56.

⁹⁷ Katastarska snimka iz 1780. KAW KS Alt Gradiska Inl. B. IX. a 897 A, sekcije 8 i 9.

⁹⁸ Ta činjenica se vidi usporedbom navedenog plana iz 1780. i plana iz 1784. (KAW KS Alt Gradiska Inl. G.l.h.210) s planom iz 1790. (KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII Nr. 65). Točnu godinu, broj kuća i podatak o selidbi u Novi Varoš ima i Luka Ilić u *Lovorikama gradiškog narodnog graničarskog puka br. 8*, Zagreb 1874., str. 80.

⁹⁹ V. Bedenko, "Urbanistička prošlost", str. 114.

¹⁰⁰ Na planu iz 1784. (KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 24) stara drvena gradska kuća još je u tvrđavi, a naknadno je upisana u Gornji Varoš na katastarskom planu KAW KS Inl. B. IX. a. 897 A.

¹⁰¹ Žugaj, *Stara Gradiška*, str. 21, KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 35. Spis iz 1876., autor barun Adolf Sacken. Beschreibung der Depotfestung Alt Gradiska, str. 47–48. Za slučaj jakog napada 1874. u Staroj Gradiški bila je predviđena posada od 1.868 vojnika, a za slučaj napada srednje jakosti posada od 1.326 vojnika. Ako tvrđava nije u izravnoj ratnoj zoni, za obranu tvrđave bila je predviđena 1 satnija pješadije i 1 satnija artiljerije.

¹⁰² Sršan, *Ljetopis*, str. 101.

¹⁰³ Sršan, *Ljetopis*, str. 102.

činiti cjelinu sa središtem, prerasla su središte. Vrlo brzo ukončano je i središte. Vojna uprava je 1785. otkupila 40 civilnih zgrada, nakon čega su u tvrđavi preostale samo 4 građanske kuće.⁹⁸ Preostali stanovnici, većinom umirovljeni časnici i trgovci, iseljeni su iz tvrđave i dijelom preseljeni u Novu Gradišku, a dijelom u novoosnovano selo Novi Varoš (smješteno sjevernije u odnosu na tvrđavu), uz cestu prema Okučanima i Novoj Gradiški. Tvrđava je gotovo u cijelosti pripala vojsci.

Poslije 1784. grad Stara Gradiška u urbanističkom je smislu nestao, iako je Komunitet Stara Gradiška formalno postojao sve do 1876.⁹⁹ Gradiška gradska vijećnica bila je još kratko vrijeme od preseljenja stanovnika do ukidanja vojnog komuniteta u Gornjem Varošu.¹⁰⁰ U tvrđavi su preostale 4 civilne zgrade, pa je Stara Gradiška prestala biti naselje s gradskim funkcijama te postala "fortifikacijski objekt unutar kojeg se nalazi samo oko 400 vojnika".¹⁰¹ Vojne su vlasti činile sve da bi preuzele i taj preostali prostor. Bivše gradsko stanovništvo moralo je prihvatiti poljoprivredu kao primarno zanimanje, a time i svoj novi socijalni i društveni položaj. Kada su stanovnici iseljeni, Stara Gradiška je ostala samo tvrđava u vojnim rukama. Te izmjene više nije moguće očitati na terenu Stare Gradiške zbog urušenosti i samog tvrđavskog kompleksa. Je-

dina potvrda o nestalom naselju su arhivski planovi i drugi izvori, na temelju kojih možemo pratiti sudbinu Stare Gradiške u 18. st.

U tijeku iseljavanja civilnog stanovništva iz gradiške tvrđave obavljale su se, na habsburškoj strani, posljednje pripreme za novi rat s Osmanlijama. Intenzivne ratne pripreme započele su tijekom siječnja 1783.¹⁰² Prvog svibnja 1783. slavonske je pukovnije (gradišku, brodsku i petrovaradinsku) inspeksijski obišao car Josip II.¹⁰³ Zbog neposrednijeg vođenja ratnih operacija prenesena je 24. i 25. srpnja 1783. sva uprava (koja je od 1687. bila stalno smještena u Osijeku) zajedno s kancelarijom u Petrovaradin.¹⁰⁴

Ratna djelovanja sa starogradiškog područja prema osmanlijskoj Bosni konačno su započela 9. siječnja 1788.¹⁰⁵ U početku ti su napadi bili suzdržani jer je habsburška vojska znala da su Osmanlije dobro pripremljeni. Provokacije su svakim danom postajale sve češće. U sklopu tih provokacija neke su krajiške postrojbe poduzimale izvidачke akcije na bosanskom području.¹⁰⁶ Od travnja 1789. područje gradiške pukovnije bilo je puno vojske. Na tvrđavskim položajima Stare Gradiške stajalo je 97 topova.¹⁰⁷ U Okučanima je spremno čekalo 20 pontona za Dubicu i 40 za Staru Gradišku. Poslije zauzimanja Novog i Dubice, zapovjednik habsburške vojske maršal Laudon odslužio je zauzeti i Berbir (Bosansku Gradišku).¹⁰⁸

Tijekom lipnja 1789. okupio je u Okučanima svoju vojsku, s kojom je u noći 22. lipnja postavio pontonski most kod Uskoka prema utoku Vrbaške u Savu i započeo opsadu Berbira.¹⁰⁹ Dan kasnije, 23. na 24. lipnja uz pomoć Gradiščana napravljen je još jedan pontonski most kod Donje Varoš, koji je omogućio masovniji prelazak carske vojske.¹¹⁰ Pod zapovjedništvom generala Gvozdanovića Gradiščani su osiguravali prijelaz ostalim snagama te bili vodiči na terenu. Habsburška vojska postupno je pritiskala i iscrpljivala branitelje Berbira, ali se nije odvažila juriti na bedeme. Carska vojska je 9. srpnja 1789. nakon 17-dnevne opsade osvojila Berbir.¹¹¹ Prema odredbama Svištovskog mira 1791. Habsburgovci su morali Porti ponovno prepustiti Berbir, ali je to učinjeno tek 1797.¹¹²

6. Gradiški samostan i crkve u 18. st.

Gradiška župa bila je tijekom 17. st. pod jurisdikcijom bosanskih biskupa, što dokazuju isprave od 1660., 1695. i 1772.–1775.¹¹³ Nakon oslobođenja Slavonije od osmanlijske vlasti, Gradiška je ponovno naseljena kršćanskim doseljenicima.¹¹⁴ Po zapisima Luke Ilića—Oriovčanina, vojnoga kapelana i župnika gradiške pukovnije u vrijeme rata za oslobođenje, preselila se nekolicina katolika iz Visokog u Bosni u Gradišku.¹¹⁵ S njima je došlo i nekoliko franjevac, koji su obavljali crkvenu

⁹⁸ Sršan, *Ljetopis*, str. 103.

⁹⁹ Sršan, *Ljetopis*, str. 110.

¹⁰⁰ Žugaj, *Stara Gradiška*, 14. Pod zapovjedništvom bojnika Kovačevića prešla je jedna satnija na bosansku stranu. Zauzeli su selo Berkso, iz kojega su Osmanlije često napadali slavonsku stranu. Tom prilikom istakao se u boju desetnik Blačetić pa je s 8 vojnika zaslužio novčanu nagradu.

¹⁰¹ A. Brlić, "Slavonska vojna krajina kao poprište vojnih događaja 1787–91". Iz izvještaja bečke stampe onog vremena, *Godišnjak Matice hrvatske* 6, Vinkovci 1968., str. 200.

¹⁰² Brlić, "Slavonska vojna krajina", str. 202. G. E. Laudon, rođen je 2. veljače 1717., a umro 14. srpnja 1790. Bio je podrijetlom Litvanac. Prešao je u Beč 1744. s činom satnika Trenkovich pandura. Od 1746. premješten je u Karlobag, a kasnije u Bunić. Kao potpukovnik sudjelovao je u Sedmogodišnjem ratu protiv Prusa. Brzo je napredovao u vojnoj službi, pa je ubrzo postao i general. U Austrijsko-turskom ratu 1789. zauzeo je Bosansku Dubicu, Bosanski Novi i Bosansku Gradišku. Tijekom 1789. preuzeo je vodstvo glavnog stožera austrijske vojske od maršala Andrije Hadika. Iste godine 9. listopada prisilio je i beogradskog pašu na predaju. Laudonove operacije isticale su se odlučnošću i brzinom, što je u onom razdoblju bila prava rijetkost. Uz princa Eugena, maršal Laudon bio je najmarkantnija austrijska vojna osoba u 18. stoljeću.

¹⁰³ Hadžialagić, *Gradiška u prošlosti*, str. 55.

¹⁰⁴ Žugaj, *Stara Gradiška*, str. 14.

¹⁰⁵ Vaniček, *Spezialgeschichte* III, str. 441.

¹⁰⁶ D. Joksimović, "Gradiška (Bosanska)". *Vojna enciklopedija* 3, Beograd 1972., str. 274.

¹⁰⁷ J. Buturac, "Župe arhidakonata Since u XVIII st." *Croatia Sacra* II, Zagreb 1931., str. 236 i 216–219.

¹⁰⁸ K. Draganović, "Izvišće fra Tome Ivkovića" *Croatia Sacra* 4, Zagreb 1934., str. 71.; S. Pavičić, "Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja", *Djela JAZU* 47, Zagreb 1953., str. 221.

¹⁰⁹ Sršan, *Ljetopis*, str. 109; Žugaj, *Stara Gradiška*, str. 22–23.

Godina	Stanovnika	Katolika	Pravoslavnih s filijalama	Obitelji	Kuća
1734.	-	-	s filijalama 65	-	-
1746.	1250	-	-	-	-
1759.	-	-	s filijalama 140	-	-
1761.	1862	-	-	-	-
1769.	678	-	-	-	-
1779.	-	-	20 + filijale 84	-	-
1780.	925	-	-	-	-
1781.	1367	918	458	203	-
1785.	1490	1058	432	224	208
1802.	1185	-	-	-	-

Tablica 5.

Broj stanovnika starogradiške župe i pravoslavne parohije u 18. st.

Izvor: Vaniček, *Spezialgeschichte II*, 296; Engel, "Opis Kraljevine Slavonije", 187; Čelap, "Gradiška", 19–21.

službu. Donacijom gradiškog zapovjednika Ivana Makara počela je gradnja franjevačke rezidencije, koja je 1705. proglašena samostanom. Tada je taj objekt imao jedno krilo s jedanaest prostorija. Uz samostan je bila izgrađena i drvena crkva. Samostan nije imao dvorište zbog skućenog prostora u tvrđavi, a vrt su obrađivali izvan tvrđavskih bedema. U samostanu je živjelo i radilo dvanaest franjevaca. Stari samostan vidljiv je na planovima iz 1715. i 1725.

Franjevački gardijani sa svojim pomoćnicima upravljali su gradiškom župom sve do kraja 18. st. Najveći opseg župa je imala 1730., kada je obuhvaćala sela: Bogičevce, Mačkovac, Poljane i Dragalić.¹¹⁶ Zbog tog se povećavanja ili smanjivanja opsega broj katolika starogradiške župe često mijenjao. U porastu je bio sve do 1761. (1862), ali se sustavnim raseljavanjem stanovništva iz tvrđave 1769. broj katolika smanjio gotovo za trećinu (678). Početkom osamdesetih godina 18. st. došlo je do povećanja broja katolika (925), a već sredinom toga desetljeća broj katolika je udvostručen (1.490). Broj vjernika starogradiške pravoslavne parohije također je oscilirao, ali nešto ravnomjernije. U prvoj polovici 18. st. broj pravoslavni nije prelazio stotinu, a u drugoj polovici (1781.) iseljavanjem i doseljavanjem broj je pravoslavni porastao gotovo tri i pol puta (458).

Katolička crkva je prvi put ucrтана ispred samostana na planu iz 1732.¹¹⁷ Drvena župna crkva sv. Mihaela Arkandela imala je četiri oltara, troja vrata, osam prozora te drveni toranj s križem i četiri zvona.¹¹⁸ U središtu glavnog oltara stajala je velika slika s likovima sv. Mihaela Arkandela, njemu zdesna sv. Stjepana, slijeva sv. Nikole, te poviše njih B. D. Marije, koju kruni Presveto Trojstvo. Iznad te slike nalazio se kip Vječnog Oca, a sa strane kipovi sv. Franje, sv. Bernarda, sv. Nikole, sv.

Ljudevita, sv. Klare i sv. Helene. U sredini oltara nalazio se srebrni križ. Pobočni novi oltar Blažene Djevice Marije podignut je 1730. Ostali pobočni oltari bili su posvećeni: sv. Antunu Padovanskom i sv. Nikoli. Crkva nije imala sakristije (crkveno ruho čuvalo se u velikom ormaru kraj glavnog oltara), ni posebnog baptisterija (blagoslovljena voda iz jedne posude služila je kako za krštenje tako i za sve ostale crkvene obrede).

U gradiškom su samostanu u jeku epidemije kuge u Slavoniji 1739. pastoralnu službu obavljala dvojica brodskih profesora franjevaca: Blaž Šimić (šesti po redu profesor visoke filozofske škole u Brodu), koji je dijeleći sakramente zaraženima i sam obolio od kuge i umro u Staroj Gradiški, a njegov je nasljednik Antun Žderić umro je iznenada 1738.¹¹⁹

Godine 1769. izgrađen je novi franjevački samostan (imao je 20 prostorija, zajedničku blagovaonicu, kuhinju i podrum) na lokaciji prema planu iz 1765.¹²⁰ Nekoliko godina nakon završetka samostana 1776. okončani su i građevinski radovi na samostanskoj crkvi sv. Mihovila (glavni oltar i sakristija završno su oblikovani 1782.). Crkva je bila nadstvođena, imala je toranj sa satom, zidani kor poduprt stupovima i na njemu male orgulje.¹²¹ Novu crkvu posvećenu sv. Nikoli izgradili su 1780. i pravoslavni vjernici.¹²² Prema podacima bivše gradiške zatvorske uprave u tvrđavi 1960. više nije bilo baroknih crkvi (katoličke i pravoslavne) ni njihova inventara.¹²³ Iako je to prilično neodređeno formulirana konstatacija, danas se ipak zna da su komunističke vlasti zapovjedile rušenje katoličke i pravoslavne crkve te franjevačkog samostana u Staroj Gradiški.¹²⁴

Ubrzo nakon što je tvrđava posve predana vojsci raspušten je i franjevački samostan, a fratri su preseljeni u Cernik. Franjevački samostan ukinut je 1787. Kraljeva odluka o ukinuću

javno je pročitana u gradiškom samostanu. Franjevci su i inače, prema podacima Spomenice župe Stara Gradiška, bili dužni pročitati i rastumačiti svojim vjernicima, građanima i vojnicima, sve obavijesti i zapovijedi vojnoga karaktera.¹²⁵ Ostala su samo tri redovnika (vojni kapelan Filip Szabo, upravitelj smanjene župe fra Toma Varsić i kapelan Paškval Wermann), dok su samostanske stvari bile razdijeljene gvardijanima dru-

gih samostana.¹²⁶ Nakon toga u samostan je ušla vojska. Samostanski kompleks preuređen je kao časnički paviljon, a samostanska crkva u garnizonsku crkvu.¹²⁷ Poslije ukinuća samostana trojica spomenutih duhovnika vodili su crkvene poslove sve do 1792. Te godine preseljen je posljednji samostanski fratar T. Varsić u Uskoke, u novoizgrađeni župni dvor.¹²⁸

¹¹⁶ Buturac, "Župe arhidakonata Since", str. 236.

¹¹⁷ Plan KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 9.

¹¹⁸ Buturac, "Župe arhidakonata Since", str. 236.

¹¹⁹ F. E. Hosko, "Franjevačka visoka filozofska škola u Slavonskom Brodu". *Nova et vetera* 2, Sarajevo 1977., str. 77-78.

¹²⁰ Ilić-Oriovčanin, "Stara Gradiška", str. 469. Pozivajući se na *Catalogus Provin. s. Joannisa a Capistrana*, str. 85., Ilić kaže da su franjevci izgradili gradiški samostan "sa dvadeset sobah i družimi potrebitimi prigradami" "poslije god. 1765"; KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 54 iz 1768./69.; KAW KS Alt Gradiska Inl. C VII, Nr. 56 iz 1778; Hadzialagić, *Gradiška u prošlosti*, str. 67. Dimenzije crkve iznosile su: dužina oko 22 m, širina oko 12 m, a visina oko 8 m.

¹²¹ Buturac, "Župe arhidakonata Since", str. 236. U crkvi su 1804. uz glavni postojala dva pobočna oltara: sv. Antuna Padovanskog i B. D. Marije, a 1841. tri pobočna: sv. Ivana Nepomuka, sv. Antuna Padovanskog i sv. Franje Serafskog.

¹²² Čelap, "Gradiška", str. 19–21. Budući da su državni popisi stanovništva za

18. st. koji se nalaze u fondu Slavonske generalkomande nepotpuni, na temelju crkvenih popisa moguće je nešto određenije pratiti broj stanovnika (katolika i pravoslavnih) u Staroj Gradiški. Ipak, iz ovih popisa stanovnika starogradiške župe i pravoslavne parohije teško je utvrditi koliko je točno stanovnika otpadalo na naselje u tvrđavi.

¹²³ Horvat, Matejčić, Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, str. 314.

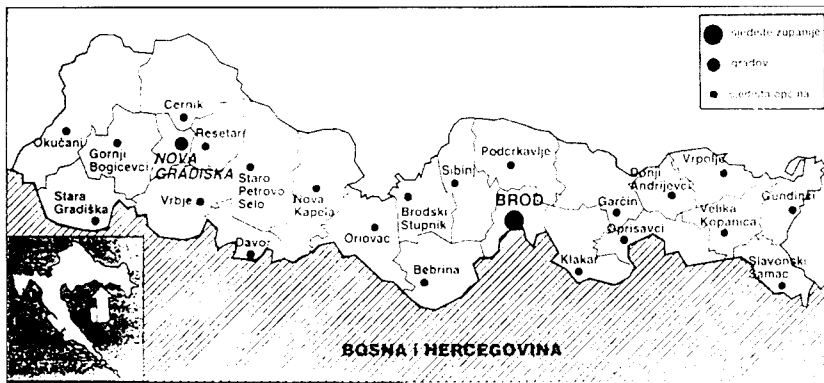
¹²⁴ Žugaj, *Stara Gradiška*, str. 37. U razdoblju poslije II. svj. rata u Staroj Gradiški bilo je zatočeno na desetke katoličkih svećenika i franjevaca. Upravo je njima uprava zatvora zapovjedila rušenje starogradiških sakralnih objekata.

¹²⁵ Žugaj, *Stara Gradiška*, str. 27.

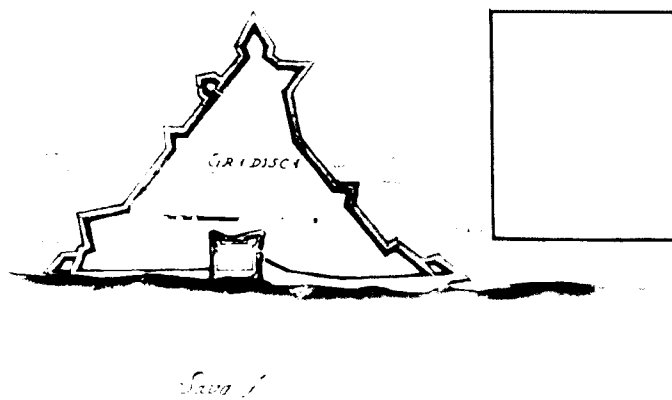
¹²⁶ Ilić-Oriovčanin, "Stara Gradiška", str. 469. U gradiškom samostanu postojala je knjižnica s četiri odjela: Latinske, Ilirske, Njemačke i Talijanske knjige. Prvi poznati knjižničar bio je fra. Josip Ljubić.

¹²⁷ KAW KS Alt Gradiska Inland C VII, Nr. 24. Plan je iz 1790. Legenda sadrži opširne podatke o tvrđavskim objektima.

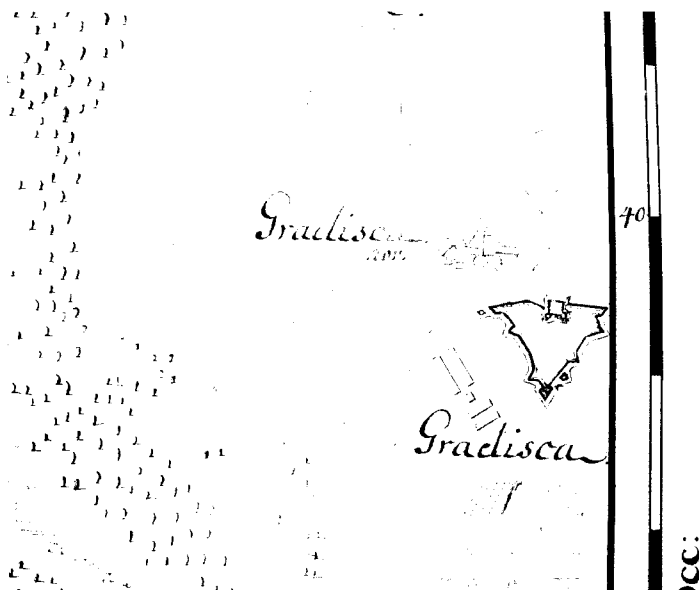
¹²⁸ Ilić-Oriovčanin, *Lovorike*, str. 79.

1

2

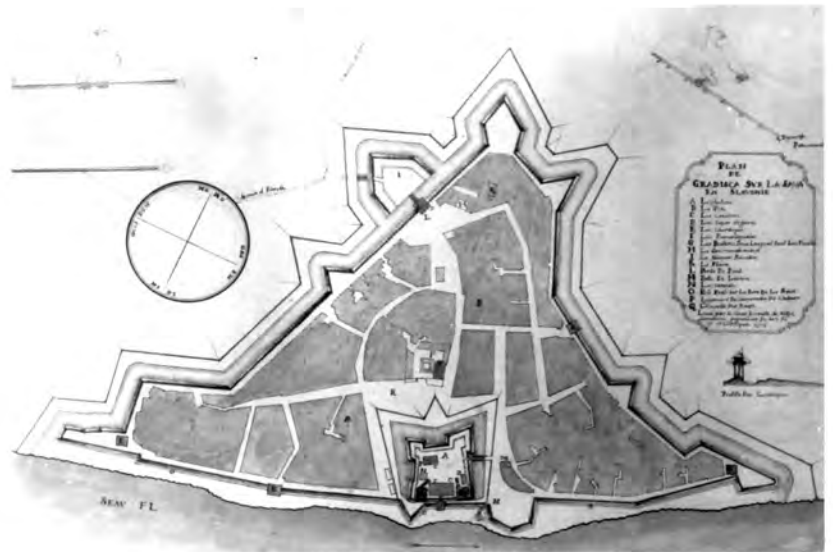

3

1. Stara Gradiška, općinsko mjesto. Karta općinskih mjesta Brodsko-posavske županije.

2. Stara Gradiška, tlocrt utvrde oko 1700. Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marisiglija krajem XVII. st. Priredio: Hamdija Hajdarhodžić, Zagreb 1996., str. 80.

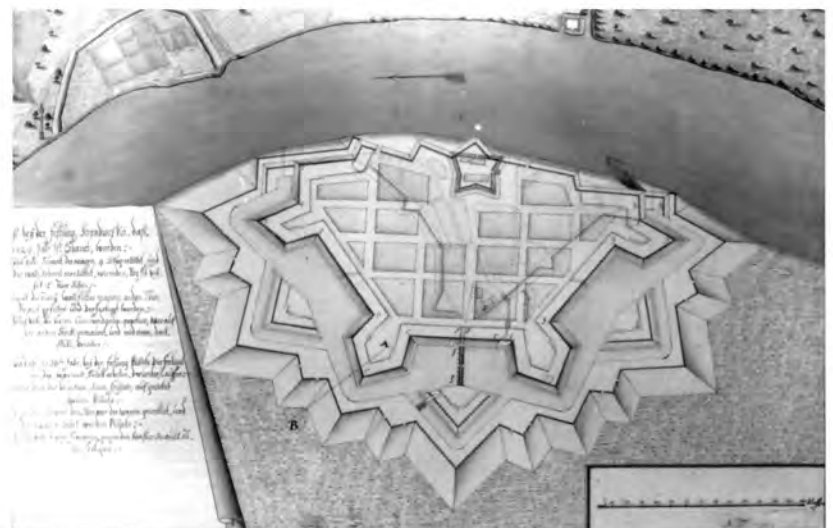
3. Tlocrt Stare Gradiške. Kriegsarchiv Wien (KAW), Kartensammlung (KS) B-IX-C-832. S Müllerove karte habsburško-osmanskog graničnog područja u Posavlju.

4

5

6

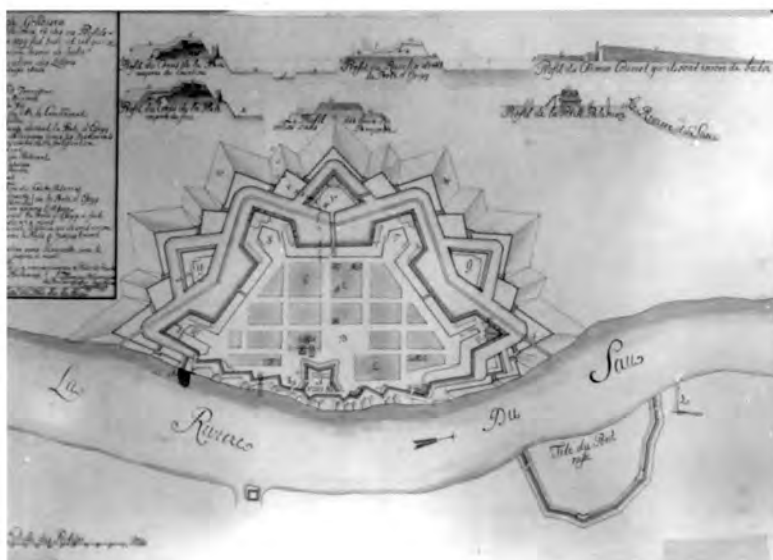
4. Plan utvrde u Staroj Gradiški. KAW KS Inland C VII, Nr. 6, 1715.

5. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 7, 1725.

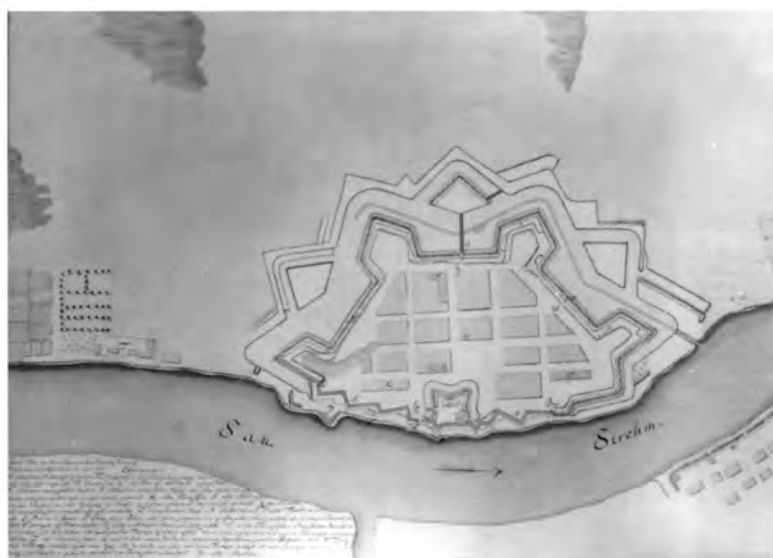
6. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 8, 1729.

7

8

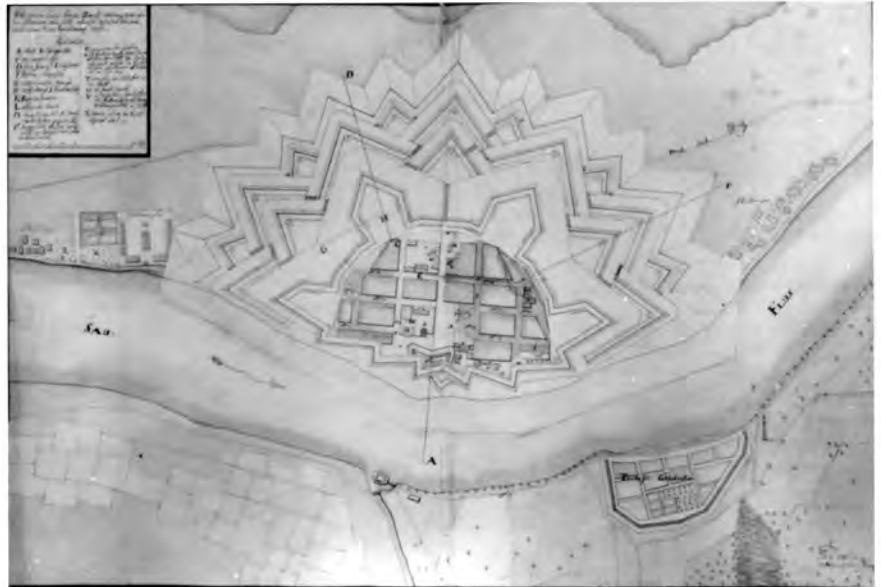
9

7. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 9, 1732.

8. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 10, 1739.

9. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 11, 1750.

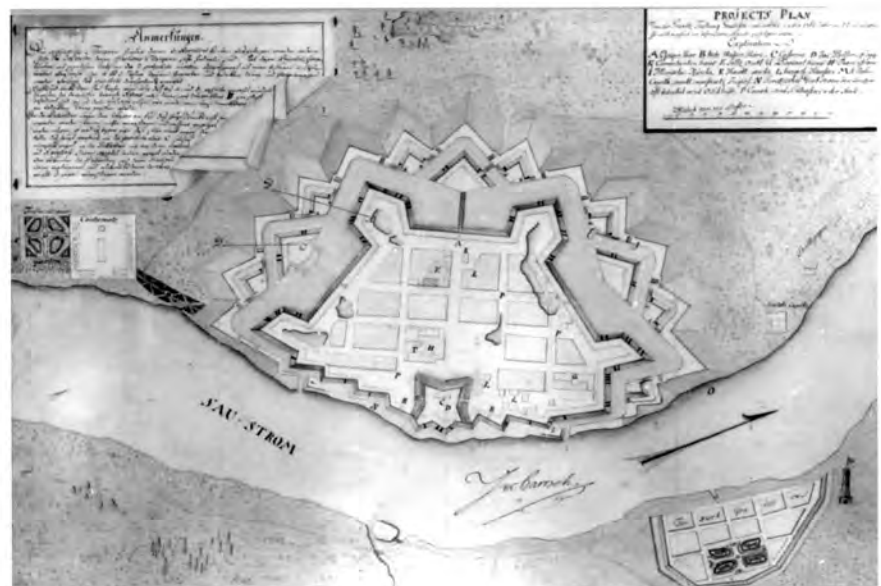
10

11

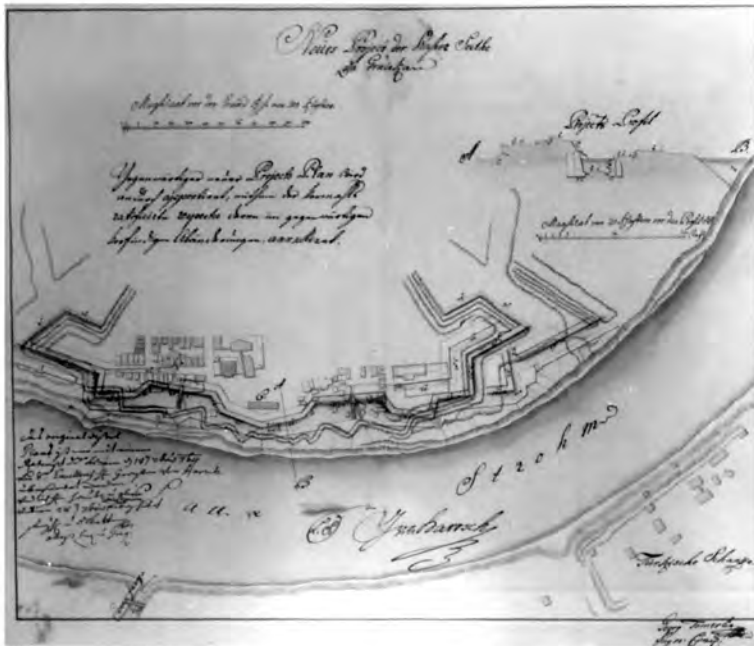
12

10. Plan tvrđave Stara Gradiška.
KAW KS Inland C VII, Nr. 40, 1762.

11. Plan tvrđave Stara Gradiška.
KAW KS Inland C VII, Nr. 41, 1762./
63.

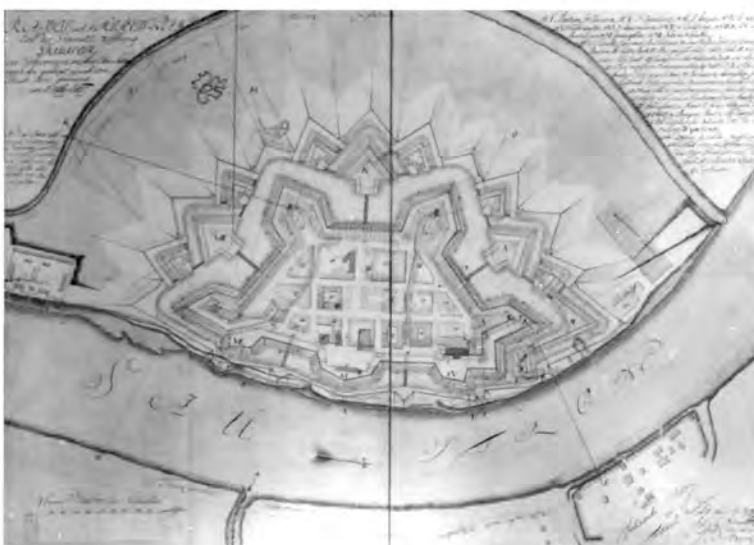
12. Plan tvrđave Stara Gradiška.
KAW KS Inland C VII, Nr. 42, 1763.

13

14

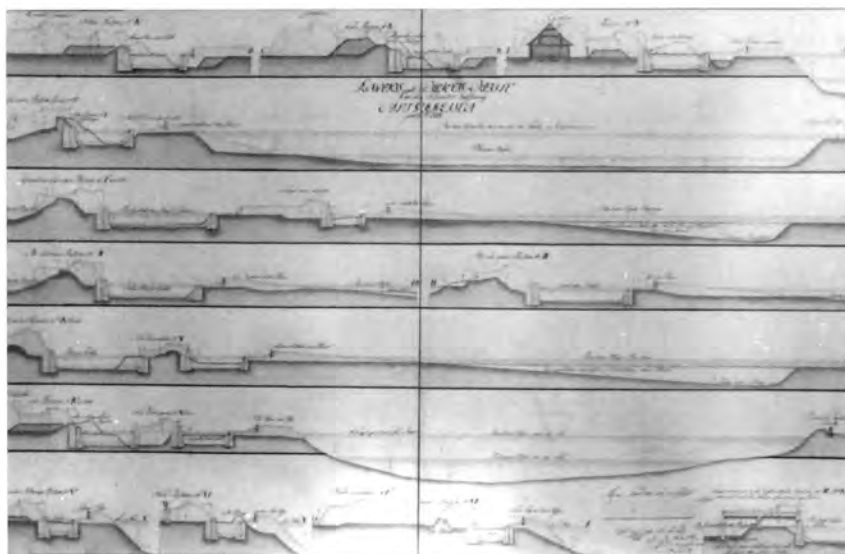

15

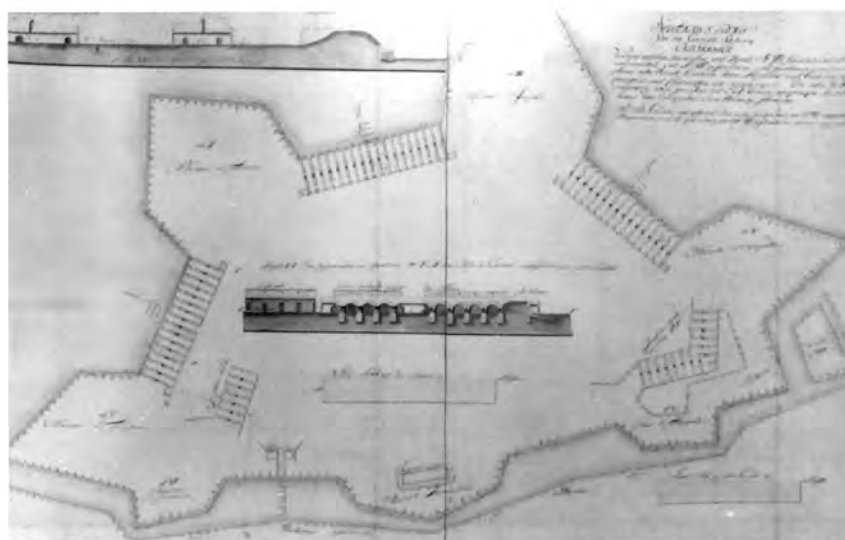
13. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 45, 1764.

14. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 46, 1764.

15. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 12, 1764./65.

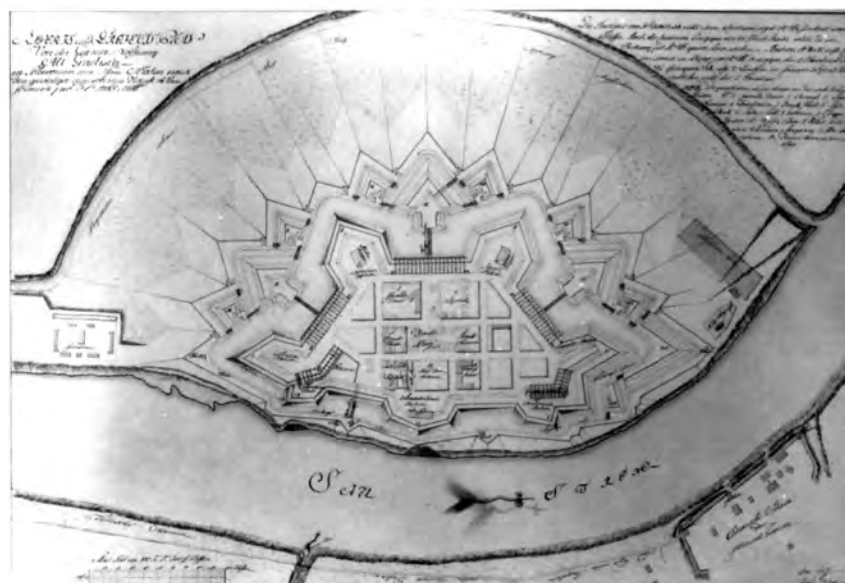

16

17

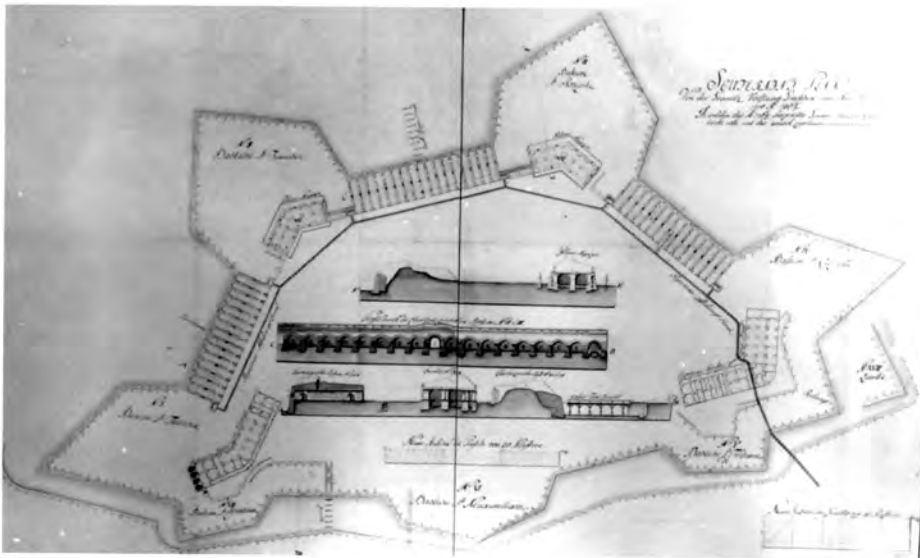
18

16. Profili djelova tvrđave u Staroj Gradiški. KAW KS Inland C VII, Nr. 12, 1765.

17. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 36, 1765.

18. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 50, 1765./ 66.

19

20

21

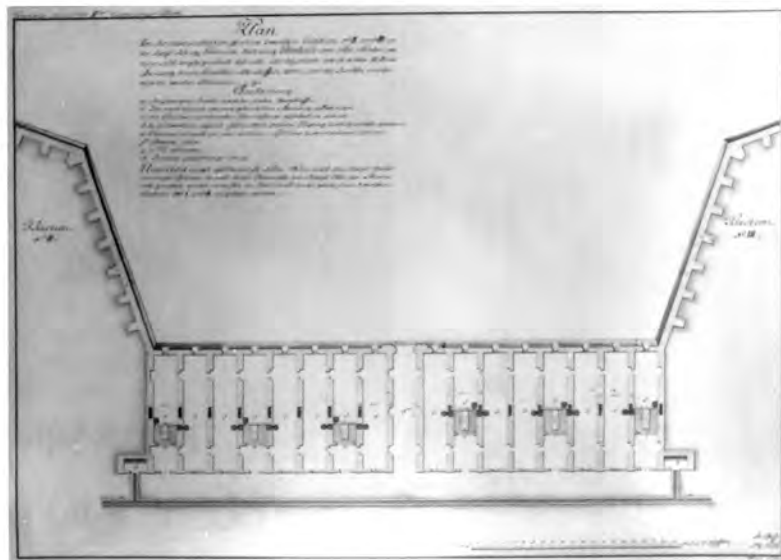

19. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 38, 1767.

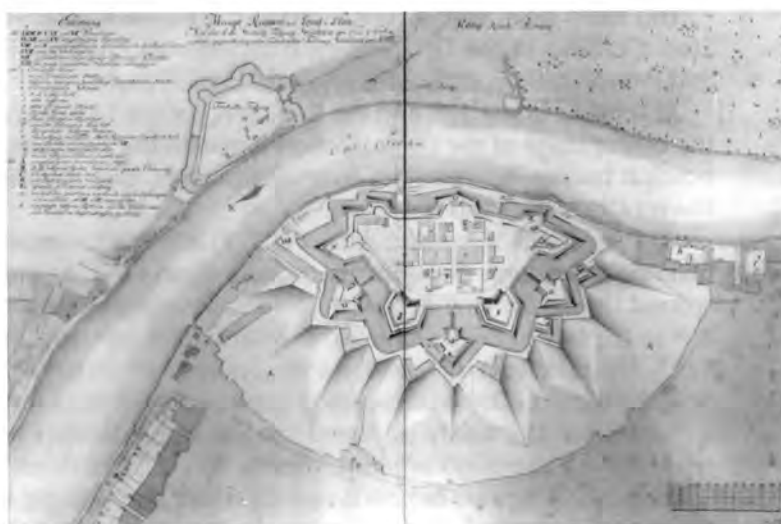
20. Akvarelirani crtež tvrđave u Bosanskoj Gradiški. KAW KS Inland C VII, Nr. 15, 1771.

21. Plan tvrđave Bosanska Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 53, 1771.

22

23

24

22. Plan tvrđave Stara Gradiška. KAW KS Inland C VII, Nr. 61, 1771.

23. Plan tvrđava u Staroj i Bosanskoj Gradiški. KAW KS Inland C VII, Nr. 16, 1774.

24. Franjevački samostan i crkva sv. Mihovila u Staroj Gradiški. Vjekoslav Žugaj, Stara Gradiška, Zagreb 1997., str. 118.

Josip Kljajić

Stara Gradiška in the 18th century

This study deals with fortifications and urban development of the Slavonian Sava river settlement of Stara Gradiška in the 18th century. It includes an analysis of building plans and cartographic material, and interpretations of records and existing literature.

At the end of the 17th and the beginning of the 18th century, this portion of the Sava river valley was the center stage of the confrontation between the Habsburg and Ottoman empires. As the Sava was a political border between the two superpowers, the Slavonian bank was well protected by individual towers ("čardaks") and fortresses.

The Treaty of Srijemski Karlovci (1699) allowed for repairing old existing fortresses, but it forbade building new ones. The fortress of Stara Gradiška – a square fort ("kaštel") and the triangular walls around the settlement were not up to date any more, but they kept being repaired and maintained, due to the lack of funds, for another quarter of a century. The building of a new fortress was initiated in 1725. The plan from that year provides for three urban development phases important for understanding how the old pre-Ottoman building grew into a Baroque fortress. The old urban core was only partially included into the newly designed fortress. A completely new, more spacious fortress was designed, resulting in a thorough urban reconstruction of Stara Gradiška.

The massive fortress ramparts were built on a new, larger scale and they cut into the urban texture of the town. This called for destruction of many homes and other buildings. The Baroque urban scheme completely replaced the earlier building heritage. Thanks to a thorough reconstruction in the 1760ties, Stara Gradiška acquired new urban elements: public buildings, the city magistrate office, new streets system, a new city square, new churches (Catholic and Orthodox), a Franciscan monastery, and a new fortification ring with five gates.

The military engineers had little understanding for the needs of the civil population, and they constantly tried to push the civilians out of the fortress. Thanks to the "Eastern Policy" of Joseph II, the military was given an opportunity to move out the entire civilian population, and to turn the fortress exclusively to soldiers.

Whereas in Europe and elsewhere in the World small cities and semi-urban agglomerations underwent their life crises due to the population structure changes caused by the Industrial Revolution, Stara Gradiška was emptied of its civilian population by a decision of the Habsburg military administration at the end of the 18th century. For the city it was a social and urban catastrophe, from which it never recovered. Stara Gradiška was both literally and symbolically turned from a civilian settlement into a "military fortress." By elimination of urban functions and by expulsion of the civilians, it was turned into barracks surrounded by walls, and, later, into a military prison.

The undemocratic regimes of the 20th century used the fortress of Stara Gradiška as a civilian prison – primarily for political dissidents, but also for other categories of inmates. In the course of the 19th and the 20th century (1920–1950, 1991–1995) the entire architectural heritage was cancelled out either by new construction or by systematic destruction of historic military, civilian, or religious buildings.